

HATÁRTALAN

Régészet

ára: 1490 HUF
8,14 EUR
756 DIN
29,8 RON

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

VIII. évfolyam 4. szám - 2023

www.hatartalanregeszet.hu

Sötét szentélyek mélyén

- ◆ TITKOS LAKOMÁK
- ◆ ELFELEDETT KRIPTÁK
- ◆ SZENT LIGETEK NYOMÁBAN
- ◆ EGY HÁROMEZER ÉVES ÁLDOZÓHELY

Szkiták
Hevesben

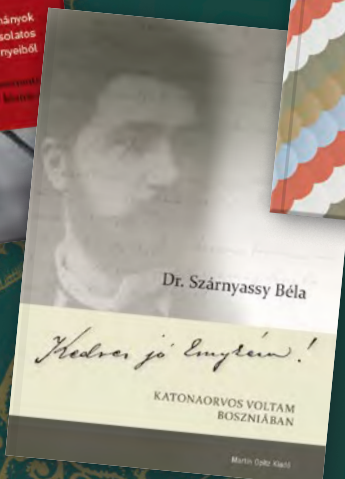
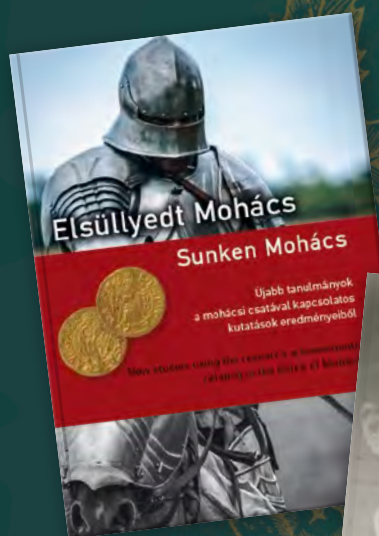
Törökbecse
korszakai

Trophóniosz
barlangjában

◆ KONTEXTUS ◆ HELLÓ, TUDOMÁNY! ◆ RECEPT ◆ LELŐ-HELY ◆

A Martin Opitz Kiadó újdonságai

kiado@martinopitz.hu
www.martinopitz.hu

Információ: +36 30 321 1288

Stílus és elegancia AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg biztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

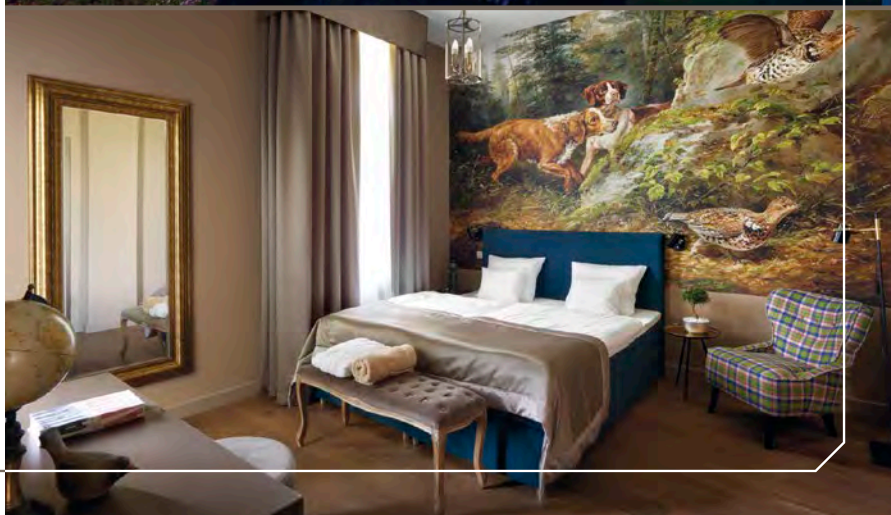
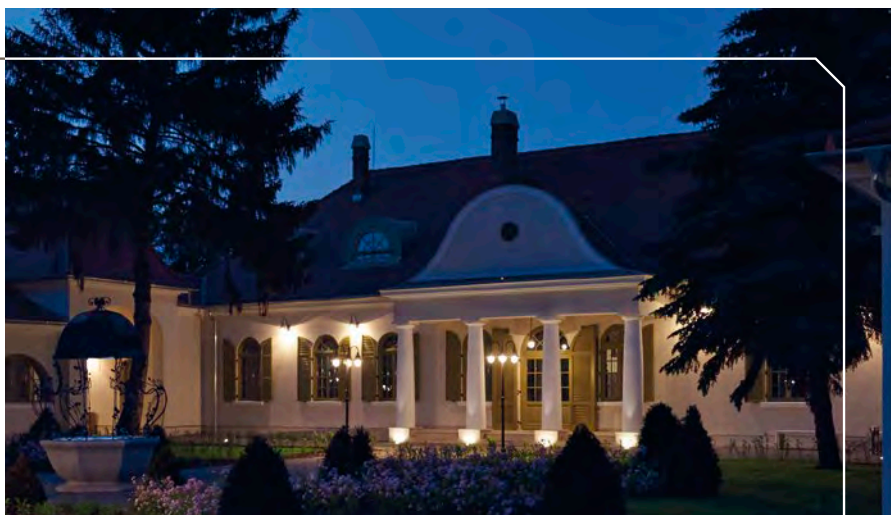

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet

Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente

Ára: 1490 Ft

Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető

Felföldi Szabolcs

Szerkesztő

Király Kitty

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor

Báics Gábor

Képszerkesztő

Litauszki Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor

Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés

Hodák Eszter

Magyar Milán

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregeszet.hu

A magazin Facebook-oldala

Határtalan Régészet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Ágnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül, Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban, kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVILÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirlapelofizetes@posta.hu címen és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 5.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

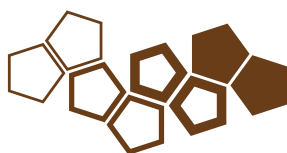

Sötét szentélyek mélyén

A *Határtalan Régészet* 2023-as évfolyamának utolsó száma ősi kultuszok, ókori és középkori vallások szent ligeteibe, varázslatos templomaiba, izgalmas sötét szentélyeibe kalauzolja el olvasóit. E szakrális helyszínek szerte a világon megdobog-

tatják nem csupán az átlagemberek, de a régészek szívét is. Őskori nap-szentélybe, ókori egyiptomi templomokba, görög jósbárlangba, titokzatos Mithras-szentélyekbe vagy épp antik pogány templomokba és keresztény imaházakba is belépünk majd. Feltárulnak az egykori kultikus helyszínek izgalmas régészeti titkai, építészeti különlegességei, régi altemplomok sötét kamráiba is alászállunk. De szó esik majd egy régészeti szempontból is különleges alföldi településről, Kunágotáról, a szkíták Heves vármegyei régészeti hagyatékáról, a 20. század egyik legjelentősebb magyar régésze, Fettich Nándor életének és a szépirodalomnak a kapcsolatáról, de történelmi gasztronómiai szakértőnk izgalmas cikke foglalkozik a rituális étkezésekkel, rituális ételekkel is. Érdeemes tehát velünk tartani most is! Együttal így az év vége felé talán érdemes számot vetni az elmúlt esztendőről, és természetesen új tervekkel kovácsolni a következő évre vonatkozóan is. Mi, a *Határtalan Régészet* csapata számos új, izgalmas témával, vadonatúj lapszámmal készülünk a 2024-es évre is, s reméljük, minél több olvasónk csatlakozik majd hozzánk, hogy a régészet világának új tájaira együtt kalandozhassunk majd el!

Felföldi Szabolcs
főszerkesztő

◆ Címlapsztori 5

- Kalapos-kövek – Késő bronz- és kora vaskori napszentély?
 - MITRE ZOLTÁN – ILON GÁBOR 5
- Az egyiptomi túlvilág különleges lényei – GYÖRY HEDVIG 10
- A titokzatos *domus ecclesiae*, a keresztények első gyülekezőhelye
 - HUDÁK KRISZTINA 17
- Titkos lakomák Mithras sötét szentélyeiben – NAGY LEVENTE 21
- Római szentélyek a kulturális turizmus szolgálatában Közép-Európában
 - T. SZABÓ CSABA 26
- Szent ligetek nyomában... – STRAUB PÉTER 30
- A türjei kolostor konyhájának titka – ORHA ZOLTÁN 34

◆ Kontextus 38

- Trophóniosz barlangjában – NÉMETH GYÖRGY 38
- Nyomozás egy háromezer éves áldozóhely edényei után
 - SZABÓ GÉZA 42

◆ Lelő-hely 46

- Különös hely az a Kunágota... – GÁBOR LÁSZLÓ – RÓZSA ZOLTÁN 46

◆ Archeokaland 50

- Törökbecse korszakai – MEDOVIC ILDIKÓ 50
- Ki volt a kabai lemúr? – Fettich Nándor mint regényhős
 - SZABADVÁRY TAMÁS 54

◆ Helló, tudomány! 58

- Szkiták a Hevesi-síkon – HRABÁK ZITA 58

◆ A szegedi múzeumból jelentjük 66

- Elfeledett kripták – LÖFFLER ZSUZSANNA – MOLNÁR CSILLA 66

◆ Mizújs? 70

- Rövid hírek a világból – BÁCSMEGI GÁBOR 70

◆ Indiana Jones és barátai 72

- Játék – Kaland a múzeumban – KIRÁLY KITTY 72
- Recept – Mit jelent a rítus az étkezésben?
 - ZAY ORSOLYA 74

Mitre Zoltán – Ilon Gábor

KALAPOS-KÖVEK

Késő bronz- és kora vaskori napszentély?

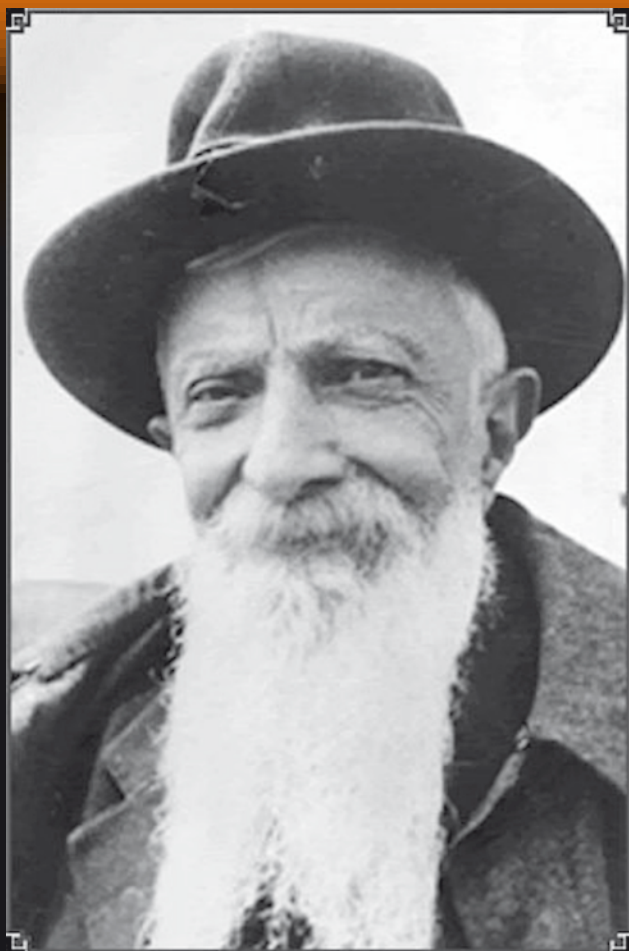

A Kalapos-kő jellegzetes sziklaalakzata a Kőszegi-hegységben

A Kalapos-kő egy 100×30 méter kiterjedésű, 5–10 méter magasságú, szokatlan megjelenésű zöldpala sziklatömeg a Vas megyei Bozsok község külterületén, 600 méter tengerszint feletti magasságban. A Kalapos-kő mai formakincse egy természetes eredetű maradványforma, a jellegzetes kalapforma kialakulása pedig oldáshoz köthető geológiai folyamatoknak tulajdonítható.

Azt, hogy a Kalapos-kő egykor talán szakrális hely lehetett, Fekete Mária régész és férje, Tóth István ókortörténész vetette fel. Miske Kálmán 1908-ban innen származóként közölt egy bronzból készült szobrocskát, amely a kora vaskorban talán votív [azaz egy-egy szertartás során felajánlott, fogadalmi – a szerk.] tárgy lehetett. A 66 mm

magas szobrocska egy meztelen nőt ábrázol, a kezében eredetileg edény lehetett. A szobrocska talán egy nyilvános rituáléra utalhat, amit a közösség együttesen, ezen a helyen végezhetett el. E hipotézis vizsgálata céljából a Kalapos-kő területén 1997-ben régészeti szondázás történt. A mellékelt térképen látható IV-es számú szikla

Miske Kálmán (1860–1943), a Kőszegi Múzeum alapítója, a Vasvármegyei Múzeum igazgatója

délkeleti oldalán, a szikla lábánál (a 2-essel jelölt helyen) lényegében „szélnyékban” egy tűzhely maradványai kerültek elő a késő bronzkor és a kora vaskor átmenetére (?) datálható edénytöredékekkel, egy agyagkanál töredékével és egy zúzókővel. Ezeket – talán joggal – egy étkezéssel együtt járó áldozati szertartás emlékeinek tarthatjuk. Az is feltételezhető, hogy egy ilyen alkalommal egy kisebb közösség, talán egy család egyik tagjához köthető votív ajándéknak tekintsük a fent említett, ugyanitt előkerült bronzszobrocskát.

Innen néhány kilométerre 1929-ben a velemi Szent Viden aranykincset találtak. Azóta a leletegyüttes diadémjának és gömbszeleteinek archeoasztronómiai értelmezése is megtörtént. Úgy tűnik, hogy az aranykincs jelképrendszere összhangban van a késő bronzkor más európai emlékeinek szimbólumrendszerével, amely az idő múlásához, a termékenységhez, valamint a természet ciklikusságához köthető. A diadém (akárcsak a vizsgált korszak más leletein) szoláris szimbólumok találhatóak. Sőt, a szimbólumok jellegük miatt akár további asztronómiai jelentést is

Bronzszobrocska a bozsoki Kalapos-kőről

hordozhatnak, így azok akár a Hold fényváltozásaihoz és különböző csillagképekhez is köthetők.

Számos kultúránál megfigyelhető, hogy a mesterséges építményeik úgy vannak kialakítva, illetve tájolva, hogy a Nap kitüntetett alkalmakkor (így napfordulókör vagy nap-éj egyenlőség idején) az építmény egy-egy előre meghatározott pontját világítsa meg. Vagy esetleg az építmény adott pontjából szemlélve a Nap bizonyos építményrész felé, esetleg egy-egy természetes eredetű tereptárgy irányában látszódjon kelő avagy nyugvó pozíciójában. A Naphoz köthető csillagászati tájolást feltételez a kutatók egy része például a közismert Stonehenge esetében is, de ezen kívül számos más mesterséges és természetes obszervatórium is ismert. Ezek tájolása pedig sokszor a Holdhoz, valamint a csillagos égbolt fényesebb csillagaihoz is köthető.

A 2000-es évek elején a Kalapos-kövek területének első (vázlatos) csillagászati felmérése kimutatta a Kalapos-kövek elhelyezkedésének a fő csillagászati égtájakkal való egybeesését is. Kiderült, hogy a Tóth István ókortörténész által „felvonulási kapuként” feltételezett útvonal néhány fokon belül pontosan követi a kelet–nyugati irányt. Ennek az útvonalnak a végén helyezkedik el egy nagy méretű kőtömb, amely esetleg valamilyen szertartás helyszíne lehetett. E feltételezést erősítheti tehát a kora vaskori bronz kisplasztika is.

A terület egészéről a 2000-es évek második felében végzett átfogó geodéziai felmérés alapján készült térkép ad pontos áttekintést. A térképen jól megfigyelhető a fent

A velemi Szent Vid feltételezhetően asztronómiai szimbólumokkal díszített aranykincsének tárgyai

7

említett „felvonulási kapu”, valamint a közeli nagy méretű kőtömbök elhelyezkedése (I-es és III-as), továbbá az ezekhez vezető „felvonulási út” helyzete.

A környék bronz- és vaskori talajmintáinak pollen- és makrobotanikai vizsgálatai erdőkitermelésre és aktív mezőgazdaságra, így legeltető állattartásra utalnak, de megfigyelhető a nyílt területet kedvelő fajok számának emelkedése is. A Kalapos-kövek csillagászati vonatkozású lehetőségét ezek az eredmények tovább erősítik, miután a terület az elmúlt pár száz év során is többször volt erdőmentes hegyi legelő. Magaslati helyzete miatt a Kalapos-kövek helyszíne ilyenkor remek rálátást biztosított a Nap pályájára, sőt az egész látható égboltra.

Ezen előzmények tükrében a 2010-es évek végén egy átfogó asztronómiai felmérést készítettünk a Kalapos-kövek területéről. A felmérés célja az volt, hogy az minél teljesebben leírja a Kalapos-kövek asztronómiai célú használatának lehetséges hátterét. A terepi adatfelvételekből számítógépes munkával elkészült a terület virtuális térképe, amely fölé planetáriumi szoftverrel szimulálva bronz- és vaskori égbolt került. A szimulációk egyes eredményeit további terepi vizsgálatokkal ellenőriztük.

Eredményeink szerint a Kalapos-kövek Nappal kapcsolatos feltételezett asztronómiai használatával kapcsolatban kétféle funkciót is gyaníthatunk. Az egyik a Nap helyzetének közvetlen tanulmányozása, a másik pedig a fény-árnyék hatás megfigyelése a köveken, miután a napfény egyes sziklarészeket csak bizonyos kitüntetett időszakokban ér el. E két funkciót egészíti ki egy harmadik, amely a Hold és a csillagos égbolt megfigyelését és a kövek helyzetét hozza összhangba.

A terület egyik érdekessége a Kalapos-kövek magaslátának tektonikai folyamatok által kijelölt irányultsága, amely DK-ÉNy-i. Ez az irány – elfogadható hibahatáron belül – megegyezik a nyári napforduló körüli időszakban a lenyugvó és a téli napforduló körüli időszakban a kelő Nap horizontális irányával. E tájolás nyomán a kutatás a feltételezett „felvonulási út” első kapuját kijelölő két sziklaalakzatnál (1-es helyszínen) végzett szimulációkat. A Kalapos-kövek sziklatömege innen nyugati irányban „magaslatként” helyezkedik el kb. 200 méter távolságban. A szimulációk azt mutatták, hogy az 1-es számú megfigyelési pontból nyugati irányba tekintve a tavaszi és őszi nap-éj egyenlőség idején a Nap az I-es sziklatömeg irányában húzódott a magaslát takarásába. E magaslát horizontális kiterjedése olyan, hogy segítségével a nap-éj egyenlőségek ideje hozzávetőlegesen behatárolható.

A feltételezett „felvonulási út” végén álló fent említett I-es sziklatömb a szimulációk szerint további asztronómiai lehetőségeket is rejt. A 2a megfigyelési pontban a szikla nyugati végében állva az észlelő a II-es és a III-as sziklatömb felé nézve a kettő között egy rést láthat. A nyári napforduló időszakában a nyugati horizont felé mozgó Nap ezen a részen át figyelhető meg.

További érdekesség, hogy az I-es szikla északi oldalára a 2b megfigyelési pontba állva – néhány lépéssel a 2a megfigyelési ponttól – a téli napforduló napnyugtája is jól kijelölhető. A szikla nyugati végén egy törés jellegű forma látszik, amelyet a délnyugati horizontot megközelítő Nap egy vájatszerű alakzatnál érint.

A nyári napfordulóhoz kötődve a III-as sziklatömbnek (amely a terület legmagasabb pontja) további szerepet le-

A terület és a vizsgálat áttekintő térképe. Jelmagyarázat: 1. vizsgálat szempontjából jelentős sziklák; 2. vizsgálat szempontjából jelentős sziklák számozása (I–VI); 3. fontosabb kalapforma; 4. egyéb sziklák; 5. mai ösvények (feltételezett felvonulási útvonal külön jelölve); 6. lehetséges alternatív felvonulási útvonal; 7. asztronómiai vizsgálati helyszínek; 8. asztronómiai vizsgálati helyszínek számozása (1–6); 9. régészeti vizsgálatok helyszínei; 10. régészeti vizsgálatok helyszíneinek számozása (1–3); 11. a térkép ábrázolt területén kívülre eső fontosabb barlang és iránya; 12. tereptárgyak által befolyásolt horizont profil az 1-es helyszínről; 13. a Nap vizsgált irányai; 14. a Nap jellegzetes irányainak adatai (a–h); jelölések – a: nyári napforduló késő délután a 2a pontból; b: tavaszi nap-éj egyenlőség előtti vagy őszi nap-éj egyenlőség utáni késő délutáni jellegzetes pozíció az 1-es pontból; c: pozíció a tavaszi/őszi nap-éj egyenlőség idején, késő délután az 1-es pontból; d: tavaszi nap-éj egyenlőség utáni vagy őszi nap-éj egyenlőség előtti késő délutáni jellegzetes pozíció az 1-es pontból; e: napkelte iránya a nyári napforduló reggelén a 4-es pontból; f: napnyugta iránya a nyári napforduló estéjén a 4-es pontból; g: téli napforduló napnyugta iránya a 2b, 4-es és 5-ös pontokból; h: tavaszi/őszi nap-éj egyenlőség idején a napkelte iránya az 5-ös pontból)

het tulajdonítani. A legmagasabb helyzetű kalapos szikla melletti kis teraszon (azaz a 3-as megfigyelési ponton) álló megfigyelő a nyári napforduló időpontjában a lenyugváshoz közelítő Nappal szemben áll, annak lenyugvását a 6-os megfigyelési pont irányában láthatja. A 3-as megfigyelési pont és a legmagasabb kalapos szikla (amely esetleg szertartási helyszín is lehetett) lényegében nagyobb erőfeszítés nélkül, a sziklatömb lépcső jellegű megjelenését használva jól megközelíthető.

A 4-es számú megfigyelési pontban a III-as sziklatömb déli falán a fény-árnyék hatás megfigyelésének lehetősége merülhet fel, ugyanis e sziklatömb déli pereme tipikusan K–Ny-i irányú. Ez azt jelenti, hogy napkeltétől napnyugtáig a napfény csak az őszi és tavaszi nap-éj egyenlőség közötti időszakban éri el ezt a pontot. A nap-éj egyenlőségek napkeltéje a nem messze lévő 5-ös pontból nézve a III-as sziklatömb déli falával esik egybe. E két pont a hanyatló (őszi–téli) időszak kezdete és a megújuló (tavaszi–nyá-

ri) időszak kezdetének kijelölésére is alkalmas lehetett. A 6-os megfigyelési pontnak különösebb jelentőség nem tulajdonítható, azonban fontos megjegyezni, hogy onnan jó magaslati rálátás van a Kalapos-kövekre, és a téli napforduló napkeltéje a Kalapos-kövek felé látszódik.

A fény-árnyék hatás a régészeti szondázás 2-es helyszínénél és annak környezetében is megjelenik. Ez a hely az uralkodó északi széliránnyal és csapadékkal szemben viszonylagos védettséget nyújt, így állandó tűzrakóhelyként, menedékként szolgálhatott. E 2-es pontnak helyet adó sziklafal csapásiránya a téli napforduló napnyugtája irányával is egybevágh, így csak a téli napforduló idején érheti el a lenyugvó Nap fénye ezt a helyet (azaz csak ekkor süti a Nap a felkeltétől egészen a lenyugvásiáig egész nap a helyszínt).

Említést érdemel a Hold, pontosabban szólva a telihold és a helyszín kapcsolata. A telihold szerepe – azon felül, hogy a területet elégséges, akár tájékozódásra is alkalmas

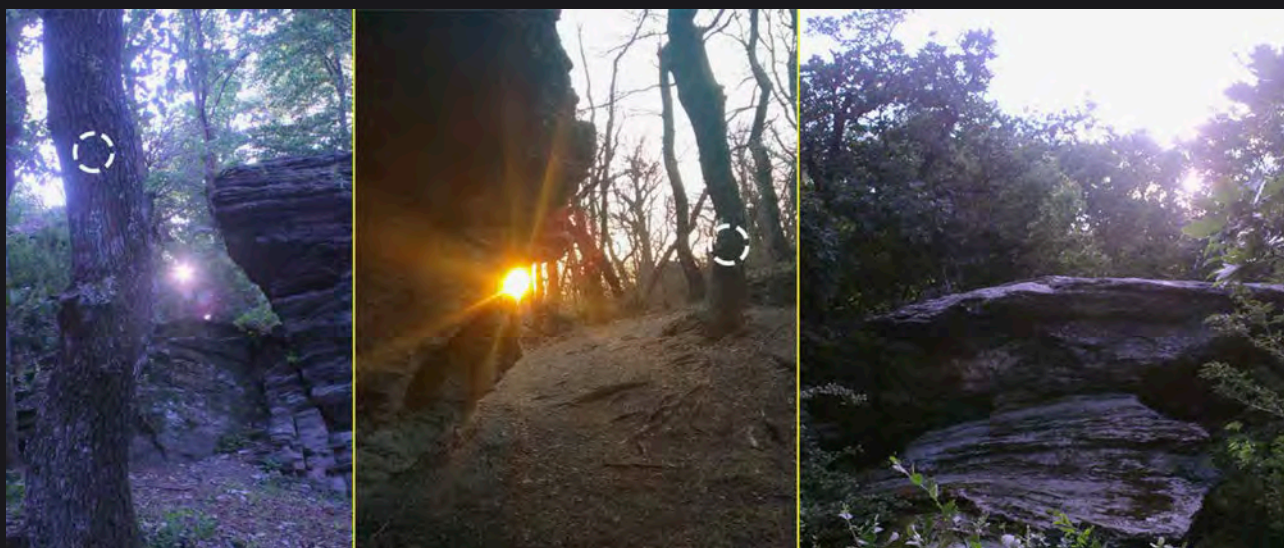
Stonehenge kőformációi

módon bevilágította – a fény és árnyék hatás szempontjából az előbbieket szerint alkalmazható. A telihold mindig azt az utat járja be az égen és a horizont közelében, amit fél év eltéréssel a Nap. Vagyis a nyári napfordulók alacsonyban jár (a kelte és a nyugta a téli napfordulókori Nap pozíciójával egybevágó), a téli napfordulók pedig fordítva. Nap-éj egyenlőség idején a telihold kelte és nyugta, valamint a Hold égen bejárt útja egybevág a Napéval.

A kövek nevezetes csillagok pozícióinak kijelölésére történő alkalmazása (számos szimuláció lefuttatása után is) nagyon kérdéses és bizonytalan. A térképen jelölt észlelési pontok némelyikéből ugyanakkor jellegzetes (az adott évszakra jellemző) csillagok kelte és nyugta, illetve elhelyezkedése elméletben kijelölhető. A gyakorlatban ezt a használatot sok dolog korlátozta. A veleimi aranykincs szimbóluma alapján a csillagos ég (pl. Fiastyúk halmaz, Nagy Göncöl, Orion csillagképek stb.) inkább szabadszemes megfigyelés tárgya lehetett, mintsem pozíció és idő kijelölésére használt asztronómiai erőforrás.

Úgy tűnik tehát, hogy a Kalapos-kövek asztronómiai erőforrásainak és lehetőségeinek felhasználása sokkal inkább kínált ideális megoldást egy afféle mezőgazdasági tevékenységek jelzéséhez. A Nap és a Hold megfigyelésével és ezek alacsony magassága esetén a fény-árnyék hatás vizsgálatával a természet hanyatlását, megújulását is fényviszonyokhoz lehet kötni.

A vizsgálat elméleti eredményeinek értékelését nehezíti a Kalapos-köveknél talált régészeti leletek csekély volta. A veleimi aranykincs díszítései alapján nehéz arra vonatkozó nyomot találni, hogy e szimbólumokhoz kötődve mennyire használták a Kalapos-köveket asztronómiai megfigyelésre. Tekintettel arra, hogy a helyszín nem mesterséges alkotás, jelenlegi tudásunk alapján valószínű, hogy a megfigyelések szempontjából is csak korlátozott obszervatóriumi szerepet tölthetett be és inkább szakrális jelentőséggel bírhatott.

Balra: a 2a jelzésű vizsgálati helyszínről a lenyugvás felé tartó Nap sziklák közötti résen át látható pozíciója a nyári napforduló környékén. Középen: napnyugta a 2b pontból tekintve a téli napforduló környékén. A fehér szaggatott körvonal mindkét képen ugyanazt a fát jelöli. Jobbra: a III-as sziklatömb legmagasabb pontját jelentő kalapos szikla a 3-as megfigyelési helynél és a nyári napforduló napnyugtájának helyzete

AZ EGYIPTOMI TÚLVILÁG KÜLÖNLEGES LÉNYEI

Győry Hedvig

Héراكleopolisz romjai
egy 20. század eleji
fotográfián

Az egyiptomi szentélyekben tisztelt kisebb istenségek sorába tartozó különleges keveréklények (lásd jelen cikk szerzőjének korábbi tanulmányait: *Határtalan Régészet* 2020/4, valamint 2022/2) leginkább a túlvilág, egyiptomi nyelven a *Duat* lakói voltak, de éppen különleges képességeik révén a földi világra is hatást gyakoroltak, hiszen oda is át-átjártak. Közéjük fantázia alkotta állatalakok és sajátos kis(ebb) istenségek is tartoztak, akiket gyakran a *démon* szóval szoktunk megjelölni, de ide sorolhatók istenné vált vagy az isteni státust elérni kívánó halottak is. Az egyik egyiptomi túlvilági vezetőben, az ún. *Kapuk* könyvében a 4. órában 12 sakálfejű emberalakot látunk az *Élet tava* körül, nevük szerint „sakálokat” (*zAb*), akik feladatuk szerint a holtak lelkeit tartják távol a szent tó vizétől.

A
Kapuk
könyve a Napis-
ten éjszakai útját meséli
el, melyet 12 óra alatt tesz meg.
Ezért órákra tagolódik a szöveg.
Az éjszaka első órájának szerkeze-
ti felépítése eltér a többi óráé-
tól. Az utolsó három órában
csak istenek jelennek meg,
üdvözült halottak nem.

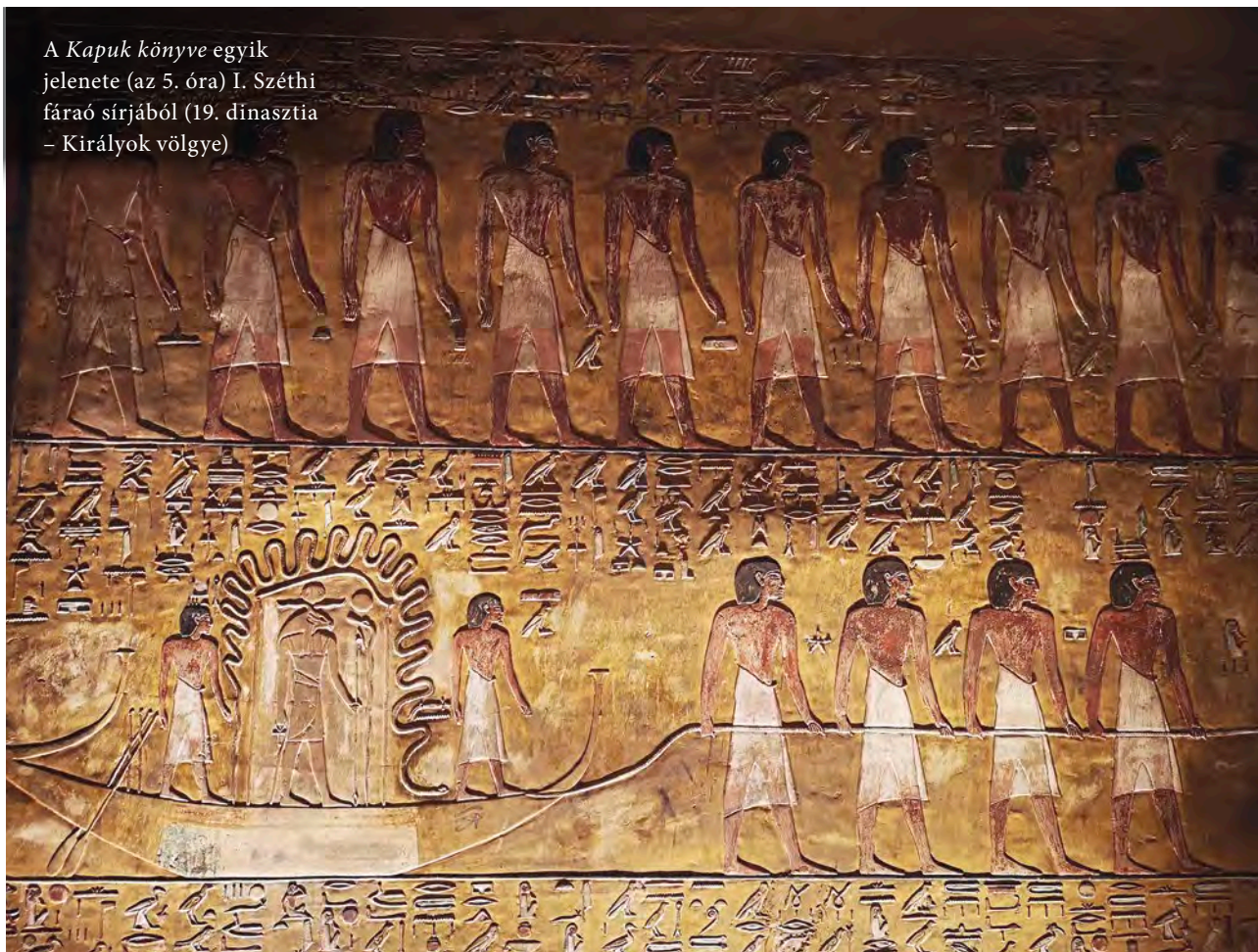
Egyes szövegek alapján úgy tűnik, hogy ők maguk is örök életet nyert halottak voltak, akik – már a korai időkben kimutatható elképzelések szerint is – Anubisszá váltak haláluk után [Anubisz az ókori egyiptomi hitvilágban a halál, a mumifikálás és a balzsamozás istene volt – a szerk.]. Ilyen istenségek vonathatták éjszaka a túlvilágon áthajózó Napisten hajóját is, de a *Kapuk* könyve 10. órájában már íbisz- és sólyomfejű, ugyanakkor múmiatestű istenalakok tették ezt.

Az ókori egyiptomiak az embereket összefoglalóan *remetynek* nevezték. A halottak vagy *akhként* („fényes lelkékként”) éltek örök életüket, vagy a *mut* (azaz „halott”) szóval jelölték meg őket. A halál pillanatában a testükből kiszállt lelküket pedig ún. *ba*-madárként képelték el. Ez utóbbit emberi fejjel és sólyomtesttel jelenítették meg, és ábrázolásait gyakorta látni a sírmellékletek között, a koporsókra helyezve is.

Tutanhamon fáraó
vízilófejes ágyának
részlete

A *Kapuk könyve* egyik jelenete (az 5. óra) I. Széthi fáraó sírjából (19. dinasztia – Királyok völgye)

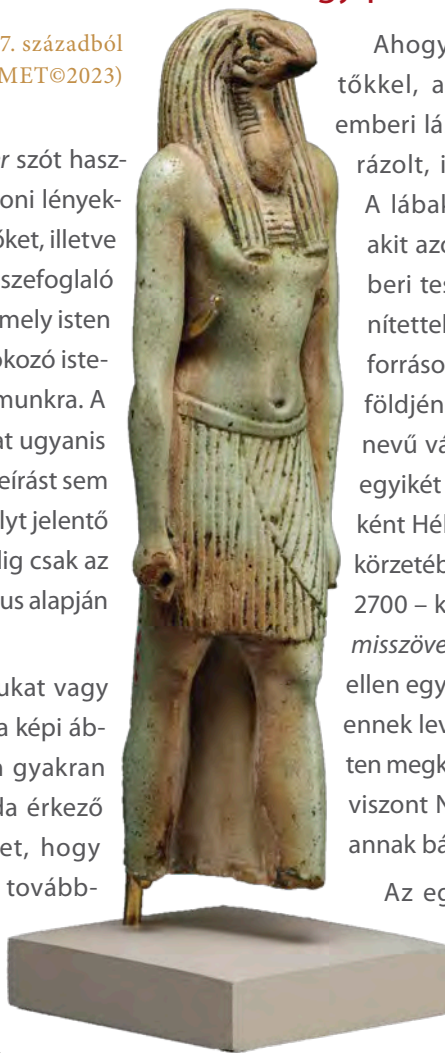
Anubisz az Ani-papiruszon

Nehebkau egy kései ábrázolása a Kr. e. 7. századból (MET©2023)

Az istenekre összefoglalóan a *netyer* szót használták, ha azonban a fent említett démoni lényekről volt szó, külön-külön nevezték meg őket, illetve csoportjaikat, s nem használták rájuk összefoglaló nevet. Az őrző vagy járkáló, esetleg valamely isten követeként kiküldött, akár betegséget okozó isteni lények alakja nem mindig ismert számunkra. A földi világban tevékenykedő démonokat ugyanis többnyire nem ábrázolták, sőt gyakran leírást sem készítettek róluk. Sok, a halottakra veszelty jelentő túlvilági isteni lény tevékenységére pedig csak az ábrázolásaik mellé írt nevük és a kontextus alapján tudunk következtetni.

Az egyes túlvilági területeken kapukat vagy területeket őrző démonokról azonban a képi ábrázolás mellett a túlvilági vezetőkben gyakran részletes leírást is adtak, hiszen az oda érkező halottaknak fel kellett ismerniük őket, hogy nevükön tudják őket szólítani, és így továbbhaladhassanak Ozirisz ún. Kettős igazság csarnoka felé, ahol igazhangú halottként az örök életet elnyerve *akhhá* válhattak. A halottakat elfogni, elpusztítani, az útjukat elzárni kívánó lények megjelenítési formáira általában a múmiatest a jellemző. Ehhez oroszlán, macska, kutya, szamár, pávián, víziló, kecske, bika, skorpió, sólyom, keselyű, vagy más állat feje járul, de sokszor a különböző kígyók ágaskodó alakja is megjelenik, s előfordul az is, hogy egy tárgyat vagy egy fogalmat kifejező hieroglifa, például a tűz jele alkotja e lények fejét. Harcias jellegüknek megfelelően kezükbe gyakorta kést vagy más fegyvert adtak. A vad és félelmetes külsőt biztosító állati elemekkel vegyített megjelenés a korabeli ókori világban máshol is szokásos volt – példa erre Mezopotámia és Hellasz vidéke is, de Egyiptomra különösen a kígyók megjelenítése volt a jellemző.

A kombinálás néha többszörözéssel történt, mint a *Kapuk könyve* 11. jelenetében (órájában), ahol 4-4 kígyó ágaskodik fel a késes démonok nyaka helyén. Ők a „mészárosok” (*Hntjw*), akik hozzájárulnak, hogy a Napisten útját akadályozó, káoszt megtestesítő óriás Apophisz kígyót elfogják és megbilincseljék, avagy a fejét levágják.

Ahogy bejárjuk a tájat e túlvilági vezetőikkel, a korabeli ábrázolásokon számos emberi lábakon járó, esetleg szárnyakkal ábrázolt, illetve többfejű kígyót is találunk. A lábakon járók közé tartozik Nehebkau, akit azonban kétfejű kígyóként, avagy emberi testű, kígyófejű lényként is megjelenítettek. Valódi istenként tisztelték, és írott források két templomát is említik Egyiptom földjén (Hérakleopoliszban és egy Zesetet nevű városban), noha a régészek még ezek egyikét sem találták meg. Tisztelték egyébként Héliopoliszban is, a Napisten templomkörzetében. Az Óbirodalom korában (Kr. e. kb. 2700 – kb. 2200) lejegyzett 229. számú *Piramisszöveg* szerint az ősi időkben Héliopolisz ellen egyszer fellázkodtak a hermopolisziak, és ennek leverésekor Atum, a héliopoliszi Napisten megkötözte Nehebkaut. A későbbiek során viszont Nehebkau a Napisten udvarában élt, annak bárkáját kísérte.

Az egyiptomiak egyes varázsszövegekben a segítségét kérték, másokban viszont éppenséggel ellene védekeztek. A *Piramisszövegek*ben ugyanis még gonosz óriáskígyóként említik, aki az emberi lelkek felfalója. Tudott tehát félelmetes, dühös démonként is viselkedni – egy ilyen alkalommal legalábbis egy középbiriodalmi *Koporsószöveg* szerint Atum a hátába mélyesztett körmével nyugtatta le. Ekkortól kezdve azonban már inkább segítő oldalát emelték ki. Egy mítosz szerint hét kobrát falt fel, és ezzel legyőzhetetlenné vált, sőt, így segíteni tudott azokon is, akiket kígyó mart meg. Képesnek tartották arra is, hogy tüzet leheljen. Így a baj megelőzése és orvoslása esetében is lehetett hozzá fordulni.

Ba-madár a ptolemaidák Egyiptomból (MET©2023)

Az egyiptomi túlvilág különleges lényei

14

Az áradás évszakot követően, a vetés megkezdésekor, az idők kezdetének az ünnepén, mint időistennek áldozatot is bemutatnak neki. Az ünnepet a ramesszida korban királyünnepként ülték meg: II. Ramszesz (ur. Kr. e. 1279–1213) és III. Ramszesz (ur. Kr. e. 1188–1156) is ezen a napon jelentette be jubileumát, majd a ptolemaida korban (Kr. e. 305–30) az ún. edfui Hórusz királyi megjelenésének ünnepe is szintén erre az időpontra esett.

Nehebkau anyjaként Szelket vagy Renenutet istenőt tisztelték, apjának pedig Geb földistent tartották, és szójáték formájában a Napisten teremtőjének is mondták. Volt

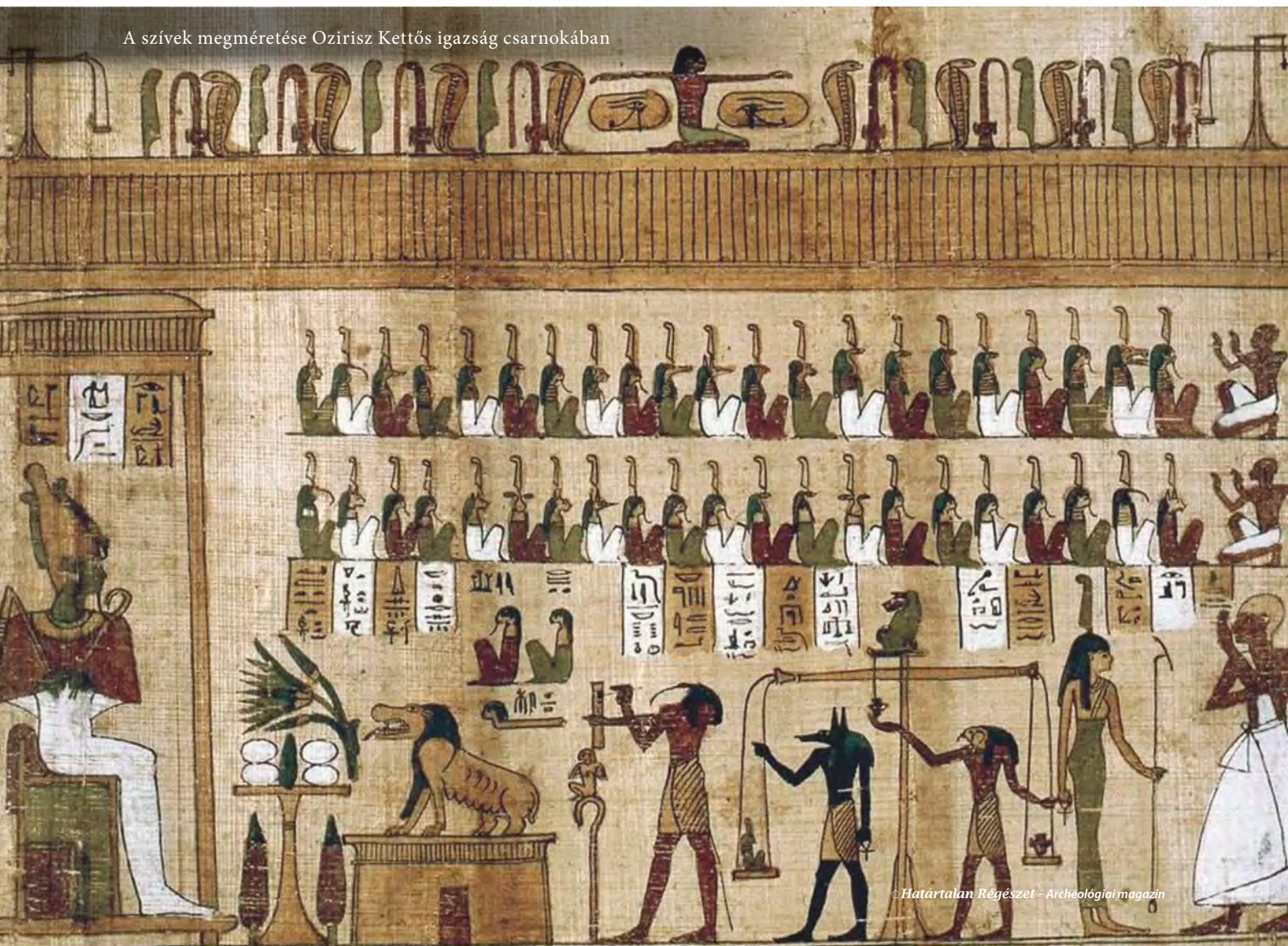

Széth ábrázolása

azonban olyan mítoszvariáns is, amelyben a földből emelkedett ki, mint teremtő isten. Előfordult, hogy azonosult a teremtő Napistennel is, ilyenkor Nehebkaut az „ég királyának” hívták. Ritkán nevezik meg feleségét, Nahemetaut, aki a túlvilágon a „tűztó úrnője” címet viselte, és egyiptomi nevéhez híven („aki gondoskodik a kirablottakról”) az igazságot védelmezte.

Nehebkau megszemélyesíthette bármely isten ún. *ka*-lelkét, de még az ún. *akh*- és *ba*-lelkek felett is hatalmat nyerhetett. Így istennek és embernek egyaránt életet adhatott. Nem csoda hát, hogy a túlvilágra készülők szívesen azonosultak vele, ezzel biz-

A szívek megmértése Ozirisz Kettős igazság csarnokában

tosítva örök életüket. Lényegében tehát a túlvilág egyik kapuőre volt, aki az arra jogosult halott *ka*-lelkének, ahogy neve is elárulja, „aki a *ka*-lelkeket / élelmet adja”, megadta a túlvilági életet, avagy a *ka* szó másik jelentését figyelembe véve ő biztosította az ételt a halottak számára. Egyes szövegek szerint a nyakra, torokra vagy az ún. *haty*-szívre vigyázott a halál után. [A *haty*-szív orvosi értelemben a szív és érrendszert jelölte náluk, az *jb*-szív magát a szívet, de a köznyelvben átvitt értelemben is ez utóbbit használták legalábbis az Újbirodalom idején, mert a későkorban már a *haty* vált általánossá, régies kifejezésként élt a másik szív szó. – a szerk.] Az újbirodalmi szövegek (Kr. e. kb. 1532 – kb. 1069) szerint étellel látta el a halottakat, amit a kígyótestből kinyúló emberi karokban tartott korsóval vagy az *udzsat*-szemmel képileg is bemutattak. Egyes szövegrészletek szerint Nehebkau Ozirisz túlvilági bíróságának egyik tagja is volt.

A halál utáni örök élet elnyerése alapvetően fontos volt az egyiptomiak számára, ezért tartották szükségesnek a mumifikálást, és a túlvilági útra való felkészülést is. Az Újbirodalom korától ezt főként a *Halottak könyve* tette számukra lehetővé. Ennek 125. fejezete a halál utáni lét végső színtereit és eseményeit mutatja be. Itt látjuk Ammit (más formában Ammut), azaz „a halottfaló” vagy „szívfaló” alakját is, aki a krokodil, víziló és oroszlán testrészeit egyesíti magában. Megnevezése az ún. Amarna-kor (Kr. e. kb. 14–13. század) után tűnt fel a szövegekben. Istennőnek tartották, amit a neve mögé írt istenjel egyértelműen jelez, de az is, hogy a királysírokban emberi alakkal, fején ágaskodó ureusszal [kobrával – a szerk.] jelenítették meg, és a király védelmezőjeként nevezték meg. A túlvilág 2. órájában említett Isteni kilencség tagja volt. Tutanhamon fáraó (ur. Kr. e. 1333–1324) vízilófejű ágán még azt

A *Halottak könyvének* részlete

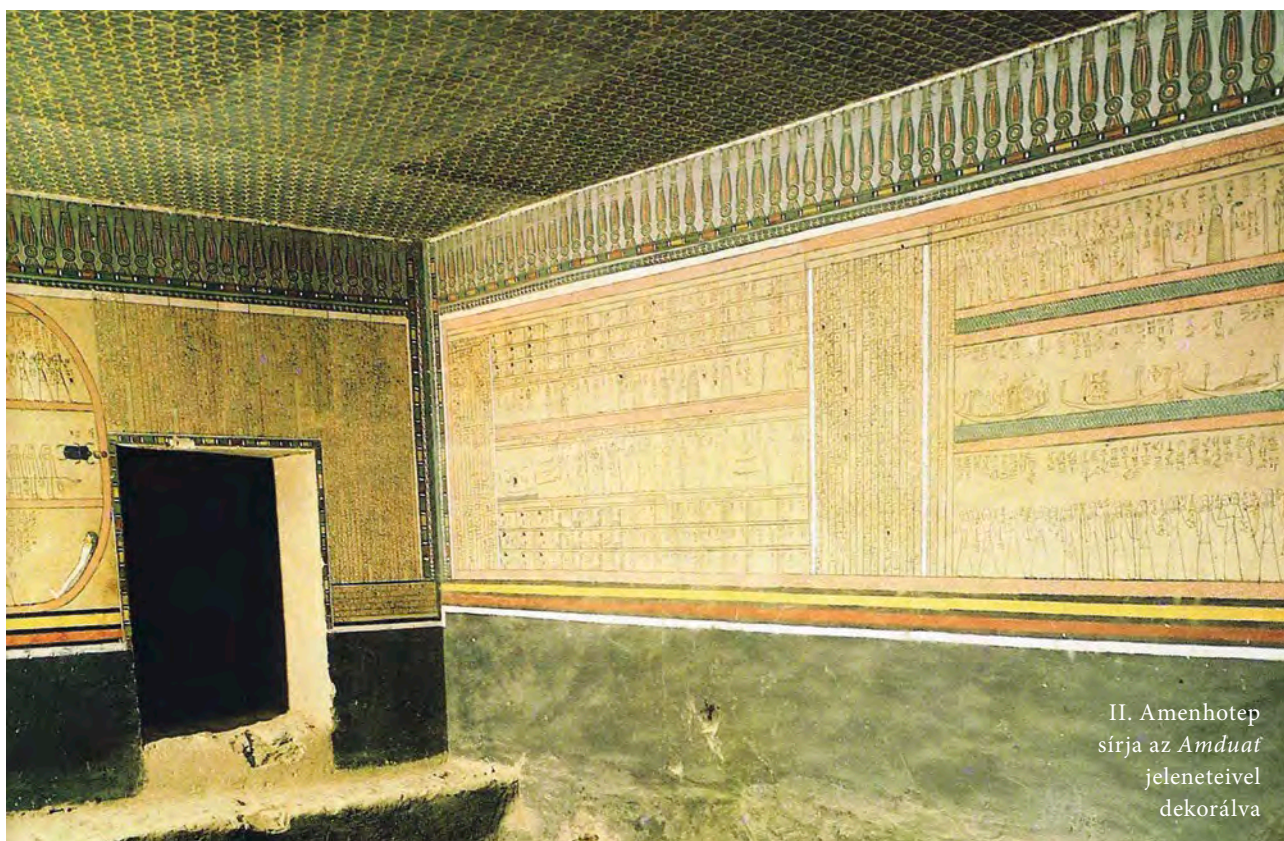
is olvashatjuk, hogy „szereti a királyt”. A 21. dinasztia korában (Kr. e. 1077–943) állati formájában megmintázzák emléit, és disznó alakot öltött – ezzel mintha veszélyességét igyekeztek volna csökkenteni. Utoljára a túlvilág 10. órájában találkozhatunk vele, egy Ptolemaiosz-kori papiruszon.

A szív mérlegelésének jelenetében, mint Ozirisz társa, a bűnösök megbüntetője működött közre, legalábbis a 18. dinasztia korától (Kr. e. kb. 1550 – kb. 1292) – ekkor jelenik meg a *Halottak könyve* illusztrációin. Eredete azonban az Óbirodalom koráig nyúlik vissza: az uralkodó égbe jutásának során ellenségétől, Széthtől védi. Az *Amduat* túlvilági vezetőjében [az *Amduat* jelentése: „Annak a könyve, ami a túlvilágon van” – a szerk.] pálcika jellegű képe látható a 2. óra területén. Ez a fajta megjelenítése szintén az Óbirodalom idejére vezethető vissza; a napszentéyek képeivel vagy a 6. dinasztia (Kr. e. 2345–2181) egyes ábrázolásaival rokonítható. Egy másik túlvilági vezetőben, ahol barlangokra osztják ezt a világot, a 11. barlangban a szarkofág őrzője, és hasonló lehet a szerepe a *Halottak könyve* 168. fejezetében is, amit a *Kripták könyve* névvel szoktak illetni – itt kígyó-jogart tart a kezében.

Félelmetes alakja, mely az ókori Egyiptomban élő három, az emberre legveszélyesebb emlőst egyesítette magában, jól jelezte, mennyire rettenetes lehetett azok számára, akiket zsákmányul ejtett. Örökre elpusztultak, ha a mérleg nyelve elmozdult, hiszen a „második halál” után már nem következhetett újjáéledés.

A krokodil, a víziló és az oroslán testrészeit egyesítő Ammit

II. Amenhotep sírja az *Amduat* jeleneteivel dekorálva

Hudák Krisztina

A TITOKZATOS DOMUS ECCLESIAE,

A KERESZTÉNYEK ELSŐ GYÜLEKEZŐHELYE

Egy kiterjedt szakirodalommal rendelkező, mégis nehezen értelmezhető kérdés a *domus ecclesiae*, a szakirodalomban gyakran röviden csak *domus*, vagy kissé suta kifejezéssel a lakóház-templomok témája. Ezek voltak ugyanis az első századokban a keresztények közösségi találkozóhelyei, ahol az Úr napján összegyűltek az eucharisztia megünneplésére.

Az Apostolok cselekedetei (ApCsel 7,47–50; 17,24) és Szent Pál levelei (1Kor 3,16; 2Kor 6,16; Ef 2,21–22) világosan lefektetik azt az eszményt, hogy maguk a hívek és közösségük az Isten temploma, a keresztség és a közös hit révén bennük élő Szentlélek teszi őket az „*élő Isten templomává*” (1Kor 3,16.; 2Kor 6,16; Ef 2,19–22). Ez a gondolat szervesen illeszkedik ahhoz az identitáshoz, amelyet szigorúan őrző zsidó háttérhez, amelyből a kereszténység kinőtt (ApCsel 7,48). A közösségi alkalmak helyszínét tekintve több szöveghelyet is találunk Szent Pál apostol leveleiben (1Kor 16,19; Róm 16,3–5; Kol 4,1; Fil 1,1–2). A „*házadban lévő*” kitétel egyértelműen arra utal, hogy például a kereszténnyé lett Filemon a saját házába engedte be

a helyi keresztény közösséget, beleértve a közösségi alkalmak megtartását is. Ezekben a helyeken tehát ekkor már biztosan magánházakat használtak a közösségek, mégpedig rendszeresen ugyanazt a helyet. Ezeket a magánházakban kapott nagyobb szobákat, kisebb termeket az eucharisztia megünneplésére, a kenyértörés szertartására, a zsidó hagyományoknak megfelelően elsősorban a közösségi imára, (s később) a Szentírás olvasására használták (ApCsel 2,46; 12,12; 20,7–8). Azt, hogy ehhez terem méretű helyiség használatára volt szükség, egyértelműen jelzi a Szentírás (ApCsel 12,12). Itt olyan típusú termekre gondolhatunk, amelyet az utolsó vacsora alkalmával is használhattak (Luk 22,12), egy lámpásokkal jól kivilágított, tágas helyiségre (ApCsel 20,7–8). Az épített kulturális környezetet figyelembe véve ez az ablakkal (vagy inkább ablakokkal) ellátott terem akár az emeleten, sőt, akár a második vagy a harmadik emeleten is elhelyezkedhetett (ApCsel 20,9).

17

Róma, a Szent Kelemen-bazilika altemploma

A 2. század második felétől kezdve hivatkoznak egyre gyakrabban az istentiszteleti helyre, mint konkrét házra (Iren. Adv. Haer. 1, 10.2), de a korai keresztények összegyűlhetnek kertekben is. Az ún. egyházi helyek tehát ekkor is még többnyire a magánszemélyek által a helyi keresztény gyülekezetnek ajándékozott épületek, magánházak rendszeres használatra átadott termei voltak, amelyet a helyi püspök is működtethetett (pl.: Eus. Hist. Eccl. 7, 30, 19).

E *domusok* régészeti emléanyagát tekintve viszonylag kevés biztos pontunk van. A legbiztosabb maga Róma, azaz a császárváros. Az egymilliós lakosságú városban a 4. század végéig a 324-ben a Legszentebb Üdvözítő számára felszentelt, ma egyszerűbb nevén Lateráni Szent János bazilikának nevezett főszékesegyház kivételével, amely a római püspök, azaz a pápa széke temploma lett, a városfalon belül minden Róma városi templom valójában *domus ecclesiae* volt. Temetőbazilikák közben persze létesültek a keresztények által használt temetőkhöz kapcsolódóan, de városi, nyilvános templomok a pápai főtemplom kivételével még nem.

A *domusok* történeti hagyomány által megőrzött *titulusa* az ingatlanát

Róma, a Szent János és Szent Pál templom alatti *domus ecclesiae* festményei a 3. század végétől, a 4. század elejétől

nagylelkűen az egyháznak adományozó egykori ingatlantulajdonosra utalt. A tulajdonos tehát egykor (az első három császárkori évszázad folyamán) a helyi keresztény közösségnek adta a házát, vagy a háza egy részét, amely így *domus ecclesiae* formájában egyházi tulajdonba került. Általában az 5. században az eredeti adományház körüli lakóháztömböket gyakorta lebontották és városi bazilikákat, illetve kisebb templomokat építettek a helyükre.

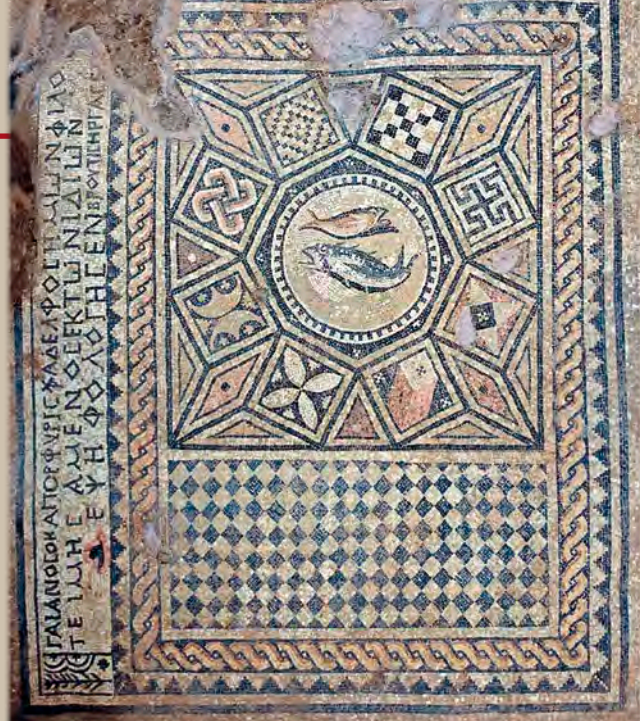
Erre a folyamatra két remek példa a régészetileg meglehetősen jól kutatott Róma városi Szent Kelemen-bazilika és a Szent János és Szent Pál templom. Az előbbi eredetileg a Kr. u. 1. század végén épült luxusépületnek, majd a 3. század elején az alagsori lakomázó helyiségét *mithraeum*má, azaz Mithras-szentéllé alakítják át. Később, a 4. század középső éveiben a teljes épületegyüttest a helyi keresztény egyháznak adták át, majd 400 körül bazilikává alakították.

A második, a Szent János és Szent Pál templom területe eredetileg egy egész háztömböt elfoglalt a 2. században. Ennek csupán egyik lakását használták a 4. század elejétől a keresztények, amelyet hamarosan falfestményekkel díszítettek. A 4. század végén három mártírt tiszteltek itt. Végül az egész lakóháztömböt bazilikává építették át.

Egy másik, biztosabb helyszín Szíriában az egykori Dura Europos városa. A helyi *domus ecclesiae*t keresztény használói valószínűleg a város Kr. u. 256. évi perzsa

Dura Europos, a jó pásztor ábrázolása a keresztelőhelyiségben

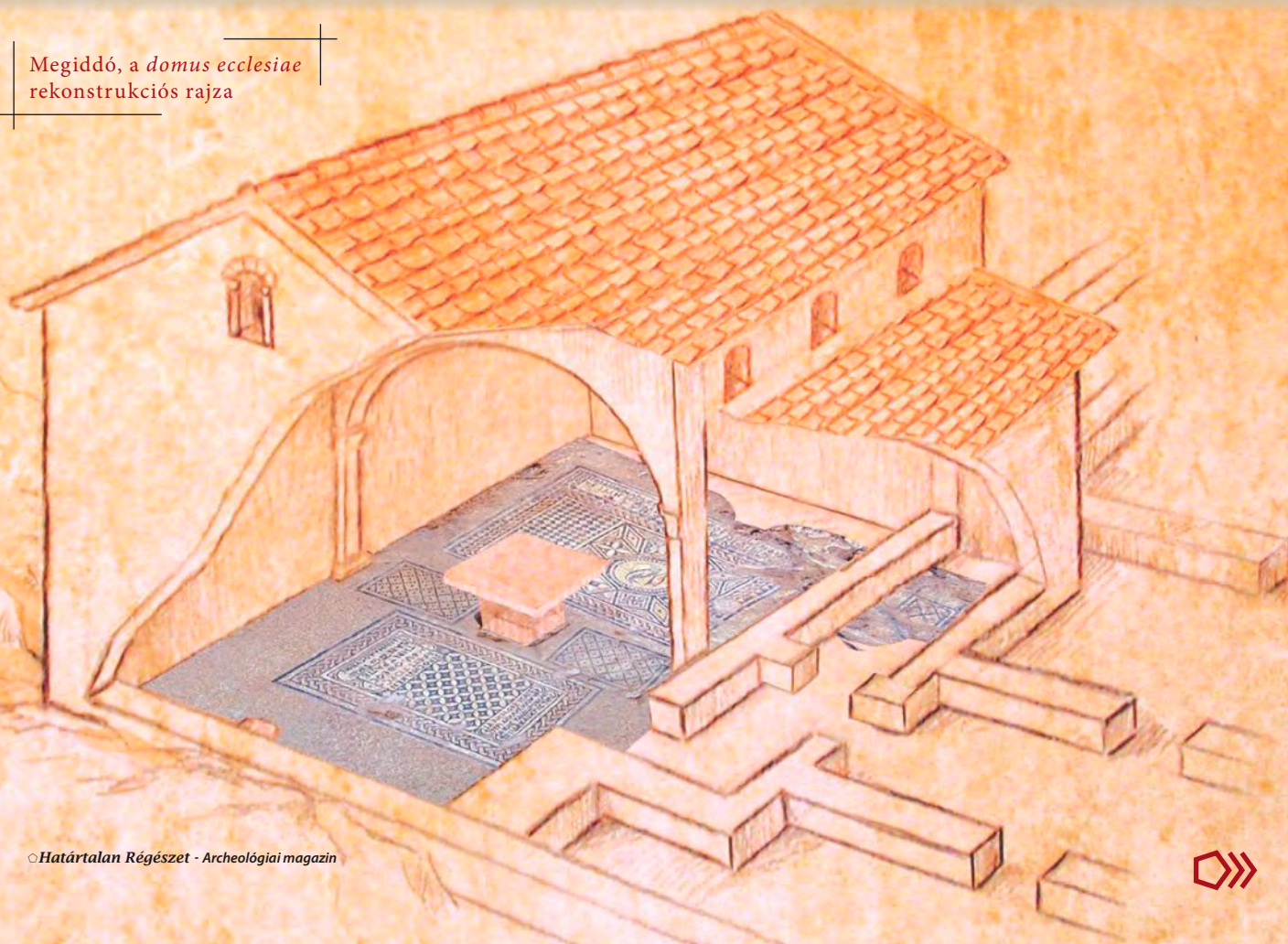
Megiddó, a belső tér padlómozaikja, keresztény témájú dedikációs feliratokkal és halak ábrázolásával

ostroma előtt hagyták el. Itt már korábban állt egy ház, tehát az épület biztosan nem keresztény istentisztelet céljára épült, de később kialakítottak benne egy keresztelőkápolnát, amely jellegzetesen a kereszténységhez kapcsolható. Ennek freskói nélkül csak egyszerű magánházként értelmezték volna az épületet az 1920-as évek ásatói. A freskók témái: a jó pásztor, a béna meggyógyítása, Jézus vízen járása, Ádám, Éva és

a kígyó hármasa, Dávid és Góliát jelenete; utóbbi mutatja, hogy a helyi keresztény közösség ápolta hite zsidó eredetét is, ugyanakkor kihangsúlyozta a Megváltó gyógyító és csodatévő erejét.

A fentiek mellett további három, régészetileg is megfogható *domus ecclesiae*t ismer még a nemzetközi kutatás, bár ez utóbbiak értelmezése kissé bizonytalanabb. Izraelben, a Megiddóhoz tartozó Kefar 'Othnayban, a katonai tábor, *Legio* (később *Maximianopolis*) területén 2005-ben került elő a „Megiddói templomként” híressé vált, a Kr. u. 3. század közepső harmadára datálható épület. Az 5×10 méter alapterületű, a későbbi keresztény templomokkal szemben még nem keletelt, azaz nem kelet felé tájolt (észak–déli tájolású volt, és egyetlen bejárata keletről nyílt) helyiség inkább közösségi, mint magánépület lehetett. A téglalap alakú csarnoképület közepén oltár állt, felette diadalív, amely elválasztotta a helyiség két részét, a szentélyt és a hívek tartózkodási helyét. Nem kizárt, hogy katonák használták, de női nevek is feltűnnek az ott azonosított feliratokon. 54 m²-es fekete-fehér padlómozaikjának görög nyelvű dedikációja Krisztusnak mint Istennek szól. Az épület ókeresztény funkcióját (*domus ecclesiae*) elsősorban a kutatás szerint az oltárként használt pódium(asztal) és az előkerült feliratok, különösen a Krisztus-felirat támasztja alá.

Megiddó, a *domus ecclesiae* rekonstrukciós rajza

Akaba, az ún. „első templom” romjainak részlete

Az izraeli Kafarnaumban az ún. Szent Péter-ház, a kegyes hagyomány szerint eredetileg Péter apostol háza volt. Itt egy Kr. u. 1. századi lakóházat a 4. század közepén átalakítottak, majd ugyanott az 5. század közepén egy nyolcszögletű templomot építettek. A 4. századi építési fázis egyes vélemények szerint *domus ecclesiae*ként értelmezhető, ugyanakkor sem ókeresztény ábrázolás, sem ókeresztény felirat nem került belőle elő. Egyházi funkcióját erősítheti azonban az egyöntetű történeti hagyomány és az, hogy ugyanott épült meg később a fent említett nyolcszögletű templom is.

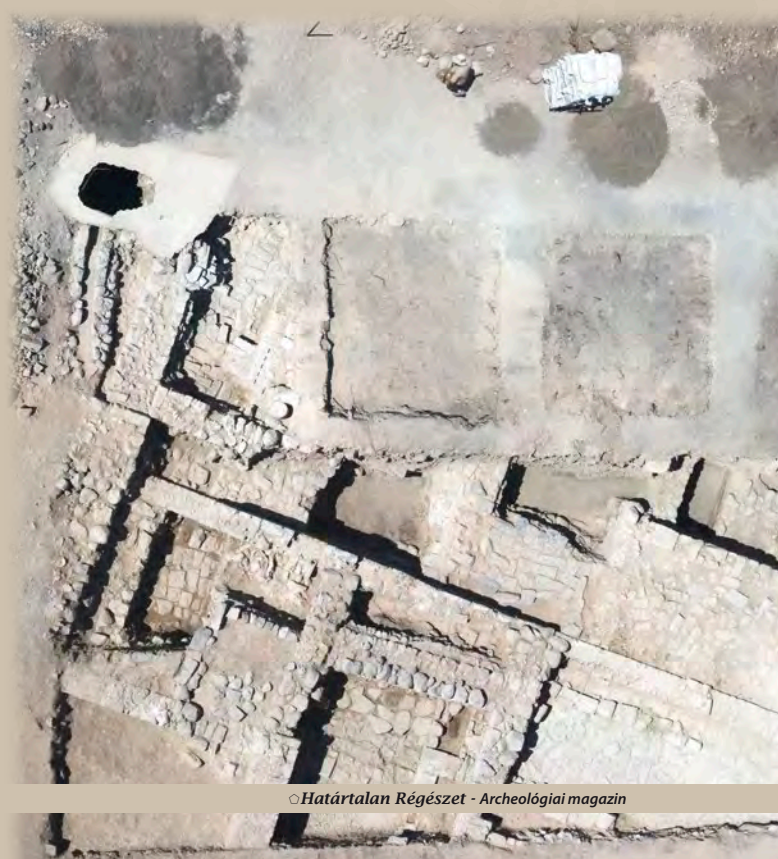
Hasonlóan bizonytalan a jordániai Akaba (a római korban *Aila*) esete, ahol egy 3. századi vályogtéglá épületet alakítottak át, talán a század végén keresztény *domus ecclesiae*vé, egy nagy méretű, apszisos épületté. Ebbe felolvasó állványt, a klerus számára szolgáló ülésort és oltárt tettek. Az épületet azonban 363-ban lerombolta egy földrengés. Megiddóhoz hasonlóan ez gyaníthatóan szintén a katonasághoz kötődő közösségi épület lehetett. Üveg-mécsesek, étkezésre használt edények, érmek is előkerültek itt, azonban hiányoznak a keresztény ábrázolások és feliratok, így az épület értelmezése továbbra is meglehetősen bizonytalan.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy régészetileg szinte reménytelen azonosítani egy egykori *domus ecclesiae*t, ha nincs konkrét, keresztényként azonosítható tematikájú belső díszítése (bár a keresztény témák első, 3. századi megjelenéseinek értelmezése gyakran eleve problémás). Továbbá, ha nem utal a konkrét helyszínre egy vagy több, fennmaradt szöveges forrás (keresztény témájú, helyben előkerülő felirat vagy a helyszínre

egyértelműen utaló antik forrásszöveg), illetve, ha az épületnek nincs olyan következő építészeti fázisa, amely valószínűsíti a korábbi szakrális térhasználatot is. Amennyiben egy vagy több ilyen elem jelen van, akkor a *domus ecclesiae* meghatározása sokkal valószínűbb lehet. E kritériumok miatt csak néhány olyan helyszín van a Római Birodalomban, ahol régészetileg igazoltnak, valószínűsíthetőnek tekinthető a kutatók többsége számára a *domus ecclesiae* megléte.

Kafarnaum, az ún. Szent Péter-ház feltárt alapjai

Nagy Levente

TITKOS LAKOMÁK

MI MITHRAS SÖTÉT SZENTÉLYEIBEN 21

A fertőrákosi mithraeum belső tere

A római császárkor egyik legnépszerűbb misztériumvallása, a Mithras-kultusz egy ókori asztrológiai tanításokon alapuló, mesterségesen kialakított vallási rendszer volt, amely jelenlegi ismereteink szerint választ keresett és kínált híveinek a világ teremtésének és a világmindenség működésének nagy kérdéseire. A régészek által feltárt Mithras-szentélyek, az ún. *mithraeumok* valójában barlangok, a kozmosz szimbólumai, ahogy ezt Porphüriosz újplatonista filozófus elveszett 2. századi forrásokat felhasználva, Platón híres barlanghasonlatára asszociálva megfogalmazta a 3. század végén a *Nimfák barlangja az Odüsszeiában* című művében.

Módszertani kitekintés – Helyénvaló-e az, hogy misztériumokról, misztériumvallásokról beszélünk? Az elmúlt tíz évben nagy mennyiségű szakirodalmat olvashattak Mithrasról a téma iránt érdeklődők, de a misztériumok féltve őrzött titkaihoz egyelőre a legújabb elemzések sem jutottak közelebb, mint az 1970-es évek és a 2000-es évek között írt „régji” publikációk eredményei, amelyek ma is figyelemre méltók. 2019 és 2022 között azonban megjelentek olyan új írások is (pl. R. Gordon és N. Belayche munkái), amelyek szerint a misztériumvallás kifejezés a 20. századi vallástörténet egyik értelmetlen kategóriája, a Mithras-hívők felirataikon a *mysterium* helyett a szertartásokkal kapcsolatos kifejezéseket (*sacra, sacratus, consecraneus*) használták. A Mithras-kutatásban elterjedt *mithraeum*, a Mithras-szentélyek összefoglaló neve a feliratokon gyakran egyszerűen barlang (*spaeum, antrum*), föld alatti kamra (*crypta*) avagy templom, esetleg szentély (*templum, fanum, aedes*). A felsorolt latin kifejezések azonban mind ugyanarra az épülettípusra (a *mithraeumra*) és a benne folyó szertartásokra utalnak. Így korai lenne még teljesen elhagyni a misztériumvallás, avagy a *mithraeum* kifejezéseket a tudományos publikációkból, csupán azért, hogy esetleg pontatlanabb vagy kevésbé meggyőző fogalmakkal helyettesítsük őket.

A poetoviói I. számú *mithraeum* belső tere

A *mithraeumba* belépő látogatót a legtöbb esetben ugyanaz az alaprajzi elrendezés fogadja: a szentély belsejében kétoldalt pódiumok láthatók, amelyeken egykor a titkos szertartásokon részt vevők foglaltak helyet. A bejáratnál szemben állították fel a bikaölő Mithras isten kultuszképét, amely mindenekelőtt Porphüriosz Mithras-misztériumokra vonatkozó megjegyzései és a kiváló Mithras-kutató, Roger Beck kutatási eredményei alapján a Mithras mint Legyőzhetetlen Nap győzelmét jelző holdfogyatkozásra utal, valamint egy olyan kozmikus folyamatra, amikor a lelkek a csillagos égi hazájukból a Földre érkeznek, földi testekbe születnek, majd a test halála után a csillagos égbe távoznak. A Mithras-kultuszképeken szokásos mellékalakokat (a tavaszi-őszi égbolt csillagképeit) a felemelt és lefelé tartott fáklyákkal ábrázolt Cautes és Cautopates ábrázolásai egészítik ki, akik a lelkek földre érkezésének (születés) és távozásának (halál) két kapuját jelenítik meg a Rák és a Bak csillagképekben, mintegy jelezve a beavatottnak az általuk látott kultuszkép titkos értelmét.

A ránk maradt források és a szentélyekben talált ábrázolások szerint hét beavatási fokozat volt (Córax – Hólló, *Nymphus* – Férfi-menyasszony, *Miles* – Katona, *Leo* – Oroszlán, *Perses* – Perzsa, *Heliiodromus* – Napútfutó, *Pater* – Atya), az egyes fokozatokhoz tartozó beavatottak hét védelmező égitest, illetve védőistenség (a beavatási fokozatok sorrendjében a Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter, Hold, Nap, Szaturnusz) védelmébe álltak.

Néhány évtizeddel a misztériumok kialakulása után (ez körülbelül az 1. század végén és a 2. század elején zajlott le, lásd a misztériumok eredetéről szóló második keretes

A Mithras-misztériumok eredetének rejtélye

– perzsa vagy római? A Mithras-misztériumok eredete vitatott a legújabb szakirodalomban is, a rendelkezésünkre álló adatok alapján a Kr. u. 1. század végén jött létre ismeretlen helyen (talán Rómában) egy ismeretlen (talán kis-ázsiai asztrológusokból álló) csoportnak köszönhetően. A *mithraeumok* építése és ezáltal a beavatások megtartása a Kr. u. 1. század vége – 2. század eleje előtt sehol nem adatolt a Római Birodalomban. Tehát a mithraikus lakomák a keresztény lakomáknál és a keresztény istentisztelet áldozati liturgiájánál lényegesen később jelennek meg a forrásainkban. A Mithras-szentélyekben nyilvános szertartások egyáltalán nem voltak, a beavatottak a világot, a bolygókat és a csillagokat igazgató titokzatos fényistent, Mithrast tisztelték, aki a perzsa Mithra isten nevét viselte. Ezért a beavatatlank perzsa eredetűnek tartották a kultuszt, amelyről azt gondolták, hogy a perzsa papok (mágusok) különleges bölcsességét ismerteti meg nagy többségben római híveivel. A misztériumok valóban tartalmaztak néhány perzsa elemet és elnevezést, amelyek biztosíthatták a keleti bölcsesség egzotikusságát.

Az osterburkeni *mithraeum* komplex kultuszképe, középső képmezőjében a bikaölés, valamint Cautes és Cautopates ábrázolásával

Titkos beavatás részlete a capuai *mithraeum* pódiumát díszítő falképén, ahol a térdelő beavatott mellett egy kenyeret helyeztek a földre (fotó: Marten J. Vermaseren)

írást), a 165-ben mártírhalált halt Justinus ókeresztény filozófus Antoninus Pius császárnak címzett nagyobbik apológiájában arról ír, hogy „Bár a hitvány démonok is utánozták [az eucharisziát], amikor Mithras misztériumaiban, a beavatási szertartásban kenyeret és egy kehely vizet tesznek le bizonyos szavak elmondása közben, mint ezt ti is tudjátok, vagy megtudhatjátok” (I. Apológia 66, 4, Vanyó László fordítása).

A forráshely alapján nehéz eldönteni, hogy a kenyér felajánlása, amelyet Tertullianus is megemlíti a 3. század első éveiben a *Pérgátló kifogás az eretnekek ellen* című művében (40.1–4, lásd a harmadik keretes írást) kizárólag egy beavatási szertartáshoz kapcsolódó, csak az adott fokozatba beavatottak részvételével történő rítus részét

képezte-e, avagy a közösség egyéni beavatásuktól független közös lakomáján került rá sor.

Róma városában, az Aventinus dombon a Santa Prisca-templom alatt található falfestményekkel és falra karcolt graffitikkal díszített *mithraeum*ban a 3. század első éveiben készült alsó falfestésrétegen lakomára érkező, ajándékokat hozó Oroszlán beavatottak felvonulása látható, felettük mithraikus tanításokat tartalmazó hexameteres szövegtöredékekkel. Az egyik verstöredék szerint azért hoznak ajándékot Mithrasnak a hívek, hogy az isten hatalmas ereje megmutatkozzon. A festményen látható felajánlások között a fehér bika, kakas, kos, sertés, keverőedény és világítóeszközök mellett megtalálhatóak a kenyerek is.

Feliratokból és ábrázolásokból ismerünk azonban olyan lakomákat is néhány *mithraeum*ban, amelyeken az egész közösség részt vehetett. A szentélyekből ismert lakomaábrázolásokon Mithras, a Legyőzhetetlen Nap (a korabeli asztrológusok titkos tanításai szerint a Szaturnusz, a hetedik fokozat védőbolygója) a megölt bika kiterített bőrén lakomázik együtt az égítest Nappal, azaz Sollal, aki a hatodik fokozat beavatottjait védelmezi.

A Dalmáciában található konjici *mithraeum* 4. századra keltezhető lakomát ábrázoló domborművén olyan beavatottakkal találkozunk, akik a fokozatuknak megfelelő jelmezben, hollófejfel, oroszlánfejfel, avagy a Napot jelképező sugárkoszorúval, illetve a Mithras által is viselt csúcsos perzsa fejfedőben (azaz fríg sapkában) vesznek részt a bikaölés tiszteletére rendezett közös lakomán. Az ábrázolás alaposabb elemzése alapján azonban nem csak

Tertullianus:

Pérgátló kifogás az

eretnekek ellen, 40, 1–4.: „De

vajon ki magyarázza meg az olyan szakaszok értelmét, amelyek eretnekké tesznek? Persze, hogy az ördög, aki az igazság felforgatásában ludas. Ő az, aki még az isteni eredetű szentségi cselekményeket is utánozza a bálványok misztériumaiban. Ő maga is megkeresztel egyeseket, vagyis a saját híveit és követőit, újra megígéri, hogy a fürdő által mentesülnek bűneiktől. És ha még jól emlékszem Mithrasra, ő misztériumaiban homlokukon megjelöli katonáit. A kenyér felajánlását is megünnepli, bemutatja a feltámadás árnyképét és a kard alatt megkoszorúz.” (Nagy Levente fordítása)

Ambrosiaster: *Ó- és Újszövetségi kérdések* 114, 11–12.: „Mármost milyen az a szertartás, amelyet barlangban letakart szemekkel játszanak el? Egyeseknek ugyanis eltakarják a szemeit, hogy ne rettenjenek meg attól, hogy csúnyán megbecstelenítik őket, mások, mint a madarak, szárnyaikkal verdesnek a holló hangját utánozva; mások ellenben úgy ordítanak, mint az oroszlánok szoktak; megint másokat pedig, miután tyúkbelekkel összekötötték kezeiket, kinyújtva vízzel teli vermek felé fektetnek, miközben valaki, aki magát szabadítónak nevezi, karddal a kezében előlép, és elvágja a fent említett beleteket.” (Nagy Levente fordítása)

Adományokat felajánló Oroszlán fokozatú beavatottak a római Santa Prisca *mithraeum* falán

Mithras és Sol lakomázott együtt, és a beavatottak nem feltétlenül csak nézőként vettek részt a lakomán. A Corax, Leo, Heliodromus és Pater fokozatú beavatottak, valamint a Persest, mint Cautest és a másik fáklyahordozót, Cautopatest megjelenítő beavatottak közös lakomája látható a képen. Szinte megelevenedik előttünk az Ó- és Újszövetségi kérdések című ókeresztény mű Ambrosiaszternek elnevezett ismeretlen szerzőjének leírása, amely szerint a beavatottak a titkos szertartások során a holló és az oroszlán hangját utánozzák, vagyis belelélik magukat a beavatási fokozataik nevének (Holló, Oroszlán) megfelelő szerepbe (lásd a negyedik keretes írást).

A kiterített bikabőrrel leborított asztal mellett álló, Persestre utaló fríg sapkás alak *rhütont* (azaz ivókürtöt) tart a kezében, amelyet Mith-

rasnak nyújt át. Ezért a Justinos híradásában szereplő ivóedény nem feltétlenül azonosítható a keresztény liturgiában használt kehellyel, de a dalmáciai szentélyben egy kisebb háromlábú asztalon jól látható az általa említett kenyér is. Annak ellenére, hogy egy késő római, 4. századi ábrázolást látunk, más mithraikus lakomaábrázolásokat is figyelembe véve a konjici lakoma kenyerei összefüggésbe hozhatók a Justinos és Tertullianus által is emlegetett kenyér felajánlásának szertartásával is.

A konjici *mithraeum*ból előkerült dombormű: Mithras, Sol és a beavatottak lakomájával

Az Eufrátesz folyó partján emelkedő mezopotámiai város, Dura Europos területén feltárt Mithras-szentély falaira karcolt elszámolás alapján azt is tudjuk, hogy a hívek a római lakomákon szokásos ételeket, azaz a Justinos apológiájában szereplő víz mellett bort, húst, halszószt és zöldséget vásároltak (lásd az ötödik keretes írást).

A Dura Europos-i ásatásokon a kultuszkép előtt talált állatcsontok pontosították a feliratokon szereplő hús fajtaí: szárnyas, birka, hal került itt elő. Más *mithraeum*okban összességében az alábbi lakomamaradványokról, köztük csontokról, növényi magokról adnak hírt a régészeti publikációk: bika, marha/ökör, szarvas, malac, juh, kecske, liba, báromfi, hal, tojás, kagyló, cseresznye, alma, szőlő, szilva, mogyoró. A legnagyobbüzűbb lakomát a C14 vizsgálatok alapján valamikor Caracalla császár uralkodása idején (198–217) szervezték meg június végén, a nyári napforduló idején a ma Belgiumban található tieneni *mithraeum* közelében. Az itt talált gödrökből származó mintegy 14.000 állatcsont vizsgálatai alapján a becslések szerint 3 hal, 285 báromfi (kakas), 10 malac, 14 bárány, 1 nyúl, 1 csóka, számos vadlúd, továbbá marha elfogyasztására került sor.

Falra karcolt graffitik a Dura Europos-i *mithraeum*ban (CIM-RM 65, Kr. u. 210–256) „Egy korsó bor (?): [...]. Hús: [...]. Olaj: [...] denarius. Fa: 2 denarius. Gyökérszöldség: 5 sestertius (?). Papírusz: 2 sestertius (?). Lám-pakanóc: 5 sestertius (?). Hús: 1[9 denarius, 17 sestertius?]. Halszószt: 1 denarius. Papír: 1 sestertius (?). Víz: 1 denarius. Fa: 1 denarius. 1 korsó bor (?): 28 denarius, 11 sestertius (?). Összesen: 51 denarius, 11 sestertius (?).” (László Levente fordítása)

De vajon miért gondolta Justinos és a kereszténnyé válása előtt valószínűleg ugyancsak Mithras-beavatott Tertullianus, hogy a *mithraeum*okban megtartott lakomák és kenyérfelajánlások az eucharisztia démoni utánpótlásai?

Jelenlegi tudásunk szerint tévesek azok az újabb szakirodalomban is időnként olvasható régi elméletek, amelyek szerint a kereszténység a Mithras-misztériumokból ünnepeket, szertartásokat vett volna át (karácsony, barlangban születés, szentségek stb.). Annyi hasonlóság azonban biztosan van a mithraikus tanítások és a kereszténység között, hogy Mithras is egy világteremtő isten.

Az egyiptomi Hermupolisból előkerült, majd 1992-ben némileg félrevezető módon Mithras-katekizmusként publikált papirusztöredék kérdéseket és feleleteket fogalmaz meg a beavató és a beavatott között. Az egyik kérdésre, hogy „*ki az Atya?*”, azt kellett válaszolnia a jelöltnek, hogy „*aki mindent létrehoz*”. Egy carnuntumi felirat szerint Mithras a fény nemzője (*genitor luminis*), amely szintén világteremtő tevékenységre utal.

Az ókeresztény közösségek azonban már az első térítések követően elkülönültek a pogány kultikus közösségektől, társulati formáktól, vallási intézményektől. Szent Pál apostol figyelmeztetéséből kiindulva ugyanis (1Kor 10, 17–22.) valamennyi pogány áldozatot és kultikus lakomát, valamint pogány kultikus közösséget ördögi eredetűnek tartottak. Ezért kézenfekvő volt a Mithras-misztériumokat emlegető ókeresztény szerzők számára a következtetés: ha bármilyen közeli és távoli hasonlóság volt is a pogány és a keresztény szertartások felajánlásai között, azok csak ördögi utánpótlás eredményei lehettek.

Titkos beavatás részlete a capuai *mithraeum* pódiumát díszítő falképen, ahol Ambrosiaster leírásához hasonlóan megkötözött kezű beavatott látható (fotó: Marten J. Vermaseren)

RÓMAI SZENTÉLYEK A KULTURÁLIS TURIZMUS SZOLGÁLATÁBAN KÖZÉP-EURÓPÁBAN

26

T. Szabó Csaba

A Római Birodalom számos, máig meghatározó építészeti és régészeti emléket hagyott ránk, amelyek közül a szakrális, vallási funkciót betöltő épületek ma is szerves részét képezik az európai városképnek és természeti tájnak: Nimes „négyzetes háza” (*Maison carrée*), Róma Pantheonja és Portunus temploma, Baalbek hatalmas Bacchus-temploma, Tivoli ún. Vesta-szentélye vagy a pulai Augustus-szentély csak néhány példa a ma is álló és turisták százezreit vonzó római szakrális helyekből. A Római Birodalom több ezer szentélye és temploma közül azonban nemcsak a mediterrán világ őrzött meg számos vonzó helyet, de Közép-Európában is akad szép számmal olyan római templom és szakrális hely, amelyek turisztikai potenciálját csak az elmúlt években fedezték fel.

Cornelius Fronto, grammatikus-nyelvész a Római Birodalom fénykorában, a Kr. u. 2. század első felében élt. Utazásai során ő még egy olyan birodalmat láthatott, ahol ötvenmillió ember élt mintegy kétezer városban, s amelyekben több ezer olyan formális (jogilag szigorúan behatárolt) és nem formális (magán, természeti) szakrális hely volt, ahol az emberek a politeista római társadalom több

száz ismert istenségével kommunikálhattak. Fronto egyik levelében (Ep. I. 175) azt írja, hogy a római világban „nem volt egyetlen olyan sarok sem, ahol ne állt volna legalább egy kápolna, szentély vagy templom”. Így volt ez a közép- és kelet-európai régióban is, ahol a Római Birodalom dunai provinciáiban a Kr. u. 1. századtól a 4. század végéig több száz szentélyt hoztak létre az ókoriak.

A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A MAGDALENSBERGI TEMPLOMKÖRZET

A 19. század óta, a modern régészet születését követően a dunai provinciákban felfedezett mintegy 280 római szentély és templom egy része azonban meglehetősen jó állapotban maradt fent eredeti helyszínén (in situ), amelyeket a 20. század második felében restauráltak vagy részlegesen, vagy

A FRAUENBERGI TEMPLOMKÖRZET VIRTUÁLIS REKONSTRUKCIÓJA

akár teljes egészében rekonstruáltak. Az európai kulturális örökség részeként számon tartott római régészeti helyszínek számos nemzetközi együttműködés és műemlékvédelmi program révén bekerültek a kulturális turizmus vérkeringésébe is. Kiemelendő itt a Római Birodalom határvédelmi emlékeit bemutató *Frontiers of the Roman Empire* („A Római Birodalom határterületei”) UNESCO-program számos szakasza vagy a *The Roman Emperors and Danube Wine Route* („A római császárok és a dunai borút”) kezdeményezés az Európai Unió támogatásával, amely Dalmácia és a közép- és Alsó-Duna menti régiók római helyszíneit, régészeti parkjait mutatja be a császárok és a helyi borok kontextusában.

Meglehetősen izgalmas, hogy a római szentélyek, templomok és az ókori emberek vallásos élete iránt érdeklődő turisták számára megalkotható lenne egy olyan kulturális turistaút akár Közép-Európában is, amely az előző két példához hasonlóan a kiváló állapotban fennmaradt római helyszíneket célozza meg tematikus, vallástörténeti keretek között.

Ez az elképzelt útvonal akár Bajorország déli részén is indulhatna, az egykori Raetia provincia területén, Cambodunum római városában, a mai Kempton régészeti parkjában. Az Iller folyó partjához közel, a római város szélén 16 kis méretű épületet azonosítottak, ame-

MITHRAS, A BIKAHORDOZÓ AZ ELSŐ POETOVIÓI MITHRAEUMBAN (FOTÓ: ORTOLF HARL)

A HARMADIK MITHRAEUM POETOVIOBAN (A SZERZŐ FELVÉTELE)

A SZOMBATHELYI ISEUM

lyek legnagyobbika (ez 15x5 méteres alapterületű) az ún. gallo-római szentélyek, tehát a helyi, kelta hagyományok újraélesztése során, de már római építészeti módszerekkel létrehozott szentélykörzet egyik legjobb állapotban megmaradt példánya.

A zárándoklat következő állomása az ausztriai Magdalensberg festői dombja lehetne, ahol eredetileg a noricum királyság fővárosa állt, de ahol már a Kr. e. 1. században római jellegű épületek is álltak, később pedig a római Noricum provincia első monumentális római temploma épül meg itt. Innen került elő a bécsi Kunsthistorisches Museumban ma már csak másolatban látható ún. Magdalensbergi ifjú szobra, amely Közép-Európa egyik legszebb római bronzszobráként ismert. Noricum másik, részletesen feltárt római temploma egy Frauenberg bein Leibnitz területén fekvő 13,2x12 méteres ún.

pódium-templom, amelynek gyönyörű régészeti anyagát – különösen a kelta istenanyák kultuszához köthető trónoló matróna szobrokat és a templom monumentális díszítőelemeit – a frauenbergi Templemuseum mutatja be.

Frauenbergből a közeli gyönyörű tájakon átvezető út Graz és Maribor érintésével Pannonia Superior provincia és az ókori Borostyánkőút déli részére vezet minket, ahol a szlovéniai Ptuj városában az egykori római Poetovio számos, rendkívül jó állapotban megmaradt római szentélyét látogathatjuk meg. A kortárs turizmus számára különösen nagy élményt nyújt Poetovio két, teljes egészében fennmaradt Mithras-szentélyének (Mithraeum I és III) régészeti anyaga. A szentélyeket modern védőépületek védik, de a szentélyek falai, szobrai, domborműtöredékei és oltárai a helyszínen láthatóak, igaz, a kevés idegen nyelvű felirat hiányában a helyszínekhez régész vagy helyi vezető is

AQUAE IASAE MELEG VIZŰ FORRÁSA (A SZERZŐ FELVÉTELE)

ajánlott. A II-es számú mithraeum jelenleg nem látogatható, de kárpótlásként a kíváncsiskodók megtekinthetik a szellemesen Hotel Mitrának elnevezett közeli szálloda előterében az ún. V. mithraeum régészeti anyagának egy részét is. Poetovio Mithras-szentélyei a teljes dunai régió legjelentősebb mithraikus emlékanyagát hagyták ránk, amelyeknek valóban szakszerű bemutatása jelentős muzeológiai fejlesztéseket és módszertani paradigma-váltást is igényelne Ptujban.

FERTŐRÁKOS MITHRAS-SZENTÉLYE

Poetovio római szentélyei után érdemes lenne ellátogatni Varasfürdő (Varaždinske Toplice, a római Aquae lasae) lenyűgöző római fürdőjébe, ahol Pannonia provincia legjelentősebb gyógyító forrasszentélye található. A római kor előtt is használt szakrális tér monumentális formát nyert a római korban, különösen a 3. század végén és Constantinus császár látogatását követően. Az itteni nimfáknak ajánlott forró vízű, kénes forrás mellett oltárok, domborművek és vergiliusi sorokat idéző versfeliratok (*carmina*) maradtak fent, amelyek a helyszínen kialakított múzeumban tekinthetők meg.

Aquae lasae nimfái után az ókori Borostyánkőútra képletben rátérve észak felé lenne érdemes haladni, ahol Savaria római városának (azaz a mai Szombathelynek) méltán híres Isis-szentélyét látogathatjuk meg. A hatalmas méretű templomkörzet a magyar vallásrégészet és ókori vallástörténeti kutatások kiemelkedő helyszíne, amelyet immáron hét évtizede kutatnak. A birodalmi szinten is ritkaság számba menő Iseum oltárai, domborművei és gyönyörű freskótöredékei a helyszínen kialakított Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárházban láthatóak. Szombathelyről északra haladva kötelező helyszín lehetne a fertőrákosi Mithraeum is, amely Pannonia provincia egyetlen, teljes egészében restaurált vidéki (azaz nem városi) Mithras-szentélye. Innen Carnuntum római régészeti parkjába vezethetne az út, amely Ausztria leg-

jelentősebb római kori régészeti lelőhelye. Bár szentélyeit nem rekonstruálták, az onnan előkerült oltárok és domborművek új muzeológiai megoldásokkal, immár színes hologram-megvilágítással várják a látogatókat.

Carnuntumból a Duna másik jelentős katonai táborába, Brigetio (Komárom-Ószőny) régészeti parkjába érkehetnénk, melynek vallástörténeti emlékeit – különösen a ma már a helyszínen nem látható Dolichenumának az anyagát – az új Brigetio Öröksége Látogatóközpontban tekinthetjük meg.

Innen tovább Óbuda méltán híres régészeti parkjába, Aquincumba látogathatnánk, ahol több római szentély anyagát is láthatjuk a helyszínen. Különösen izgalmas ezek közül egy újabb Mithras-szentély, a teljes egészében rekonstruált Symphorus Mithraeum. Innen dél felé lenne érdemes vennünk utunkat, ahol is Gorsiumba (azaz Tácsra) látogathatnánk el, ahol a császárkultuszhoz vagy a provinciális vallási élethez köthető épület részletesen rekonstruált alapjait láthatjuk. Amennyiben pedig hosszabb túrára vállalkoznánk Pannonia provincia egykori területét elhagyva, akár átroghatnánk Erdélybe is (azaz Dacia provinciába), ahol Porolissum (Mojgrád, Szilágy megye) és colonia Sarmizegetusa (Várhely, Hunyad megye) régészeti parkjaiban több római szentély részlegesen rekonstruált alapjait is megtekinthetnénk. Az utóbbi anyagának nagy része a várhelyi és dévai múzeum kőtárában látható.

Talán itt lenne érdemes befejezni a közép-európai térség római kori vallásos építményeit körbejáró túránkat, noha a dunai régió számos további látogatható római szentéllyel is rendelkezik, ezeket is érdemes megtekinteni, akár a www.danubianreligion.com honlapon is.

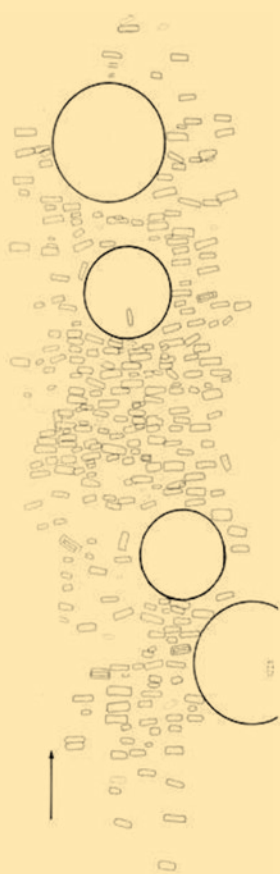

AZ AQUINCUMI RÉGÉSZETI PARKBAN FELÉPÍTETT SYMPHORUS MITHRAEUM BELSEJE (A SZERZŐ FELVÉTELE)

Straub Péter

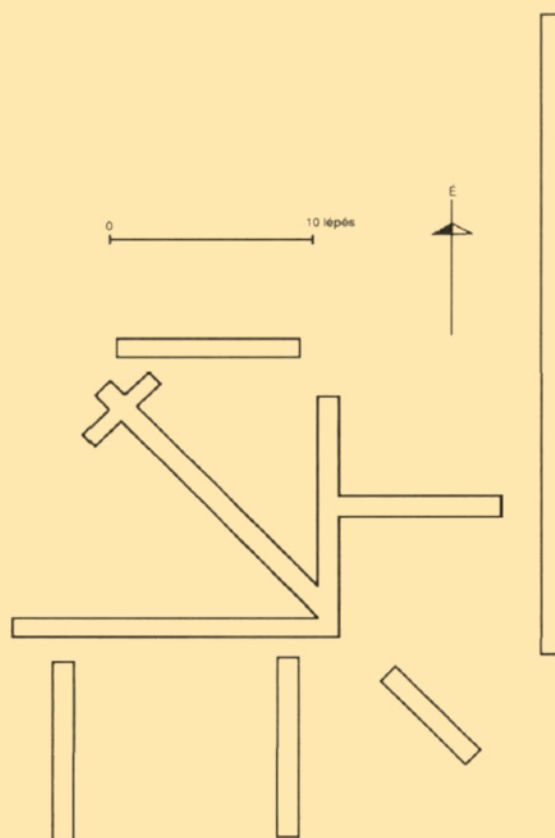
30 Szent ligetek nyomában...

A múlt század első felében a régészek ásíói hazánkban több olyan temetőt is felszínre hoztak, melyekben a temetkezések között kisebb-nagyobb sírmentes üres rész, illetve részek kerültek elő. Elsőként közel száz éve egy, a Veszprém határában feltárt jutasi avar kori temető közlésekor merült fel az elképzelés, hogy ott a sírok elhelyezkedése alapján valaha fák állhattak, aminek megfelelően a temetőből korhadt famaradványokról is beszámoltak a régészek.

Az Esztergályhorvátiban feltárt temető ligetei
(Müller Róbert nyomán)

Az avar, honfoglalás és Árpád-kori temetőkben megfigyelhető hasonló jelenségeket Szőke Béla 1956-ban egy nagy ívű, német nyelvű tanulmányában értékelte. Számos, Nyugat-Magyarországon és a környező országokban feltárt kora középkori temető részletes elemzése alapján arra jutott, hogy ahol a sírok közt szabálytalan, illetve gyakran szabályos kerek foltokat sikerült megfigyelni, ott egykoron több-kevesebb fából, facsoportból álló ún. szent ligetek lehettek. Ezekhez különösen a morvaországi példák jelentettek jó analógiát.

A Gégény-Monokdomb területén 1907-ben végzett eredménytelen ásatás alaprajza
(Jósa András vázlatja alapján készítette Németh Péter)

A fák tisztelete mélyen a pogány hiedelemben gyökeres, a jelenség értelmezéséhez ezért Szőke Béla (1913–1961) segítségül hívta a középkori csehországi forrásokat, melyek kifejezetten a fák és az erdő pogány/kultikus szerepéről emlékeztek meg. A szerző elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy Európa több pontján hosszabb ideig használatban lehettek olyan temetők, melyekben a ligetek és a fák igen fontos szerepet játszottak, és azokban a halottkultusszal összefüggő, különböző pogány szertartásokat tartottak. Egyetértett Ipolyi Arnold (1823–1886) feltételezésével, hogy a feláldozott állat csontjait a temetkezési helyeken a sír körül álló fák ágaira akaszthatták, és így lényegében az elhunytat is megvendégelték. Azok emlékeként értékeli a sírgödörbe utólag beásott ép, illetve rituálisan összetört edényeket.

A 20. század második felében a jól ismert néprajzi párhuzamok ellenére többen kétségüket fejezték ki a temetői ligetekkel kapcsolatban. Közben egyes régészek a szent fák mellett már egy-egy áldozati vagy bálványoszlop helyének előkerüléséről is beszámoltak egy-egy temetőből.

Szőke Béla még csupán két előzetes közlemény alapján tudott példákat említeni Zala vármegyéből szent ligetekre, azaz pogány áldozóhelyekre a 9. és a 11. század közti időszakból. Közel négy évtizeddel később azonban egy olyan temetőt sikerült teljesen feltárni a vármegyében, ami egyértelműen bizonyítja a korai kereszténység évszázadaiba átnyúló pogány kultuszok egyikét.

A Kis-Balaton Vízvédelmi Rendszer első ütemének gátépítési és töltéserősítési munkáihoz kijelölt egyik

Jósa András

anyaggyűjtő hely területén az Esztergályhorvát közigazgatási határában található Alsóbárándpuszta közelében egy nagyobb temető került elő. A 317 síros Karoling-kori temetőt még a 10. század elején is használta a korabeli feudális társadalom egy viszonylag szegényebb közössége. A temető különlegessége, hogy a belső területein kerek foltokban hiányoznak a sírok. A sírmentes felületek a feltáró, Müller Róbert leírásában szent ligetként szerepelnek, vagy esetleg a temető területén állhatott néhány hatalmas, öreg fa, amelyek körzetébe nem temetkeztek. Ezek közül az északi folt volt a legnagyobb méretű, átmérője 13-14 méter lehetett. A középső folt körülbelül 10 méter átmérőjű volt, s alig néhány sír választotta el az előzőtől. Ezt tehát teljesen körbevették a sírok. Ennek a foltnak az érdekessége, hogy a déli szélé közelében egy, a többitől eltérő tájolású temetkezést találtak. Az antropológiai meghatározás szerint a sírban egy kicsivel több mint 30 éves nő feküdt. Mindkét felkarcsontja súlyosan deformálódott és erősen megrövidült, továbbá számos kóros elváltozást találtak a csontjain. Mindezek mellett

A lakomából visszamaradt, fára aggatott koponyák a Kaukázusban, Észak-Oszétiában (fotó: Szabó Géza)

a legszörnyűbb, hogy a nő törpeségben szenvedett. Nem tudjuk, hogy ide történt temetésében ez esetleg szerepet játszhatott-e, talán a közösség tartott tőle, vagy pedig ellenkezőleg, a nőnek különleges szerepe lehetett a falu életében. A déli folt úgyszintén hozzávetőleg 10 méter átmérőjű volt, és abban is előkerült egy temetkezés. Valószínűnek tűnik, hogy a temetőt használó közösség tervezte egy negyedik liget kialakítását is a temető délkeleti részén, ugyanis hét sír szinte egy körív mentén feküdt. A középső és a déli folt között, főleg az előbbi közelében sűrűsödtek a sírok, itt még többszörös egymásra temetkezés is előfordult.

Az ásató szerint egy olyan szolgálónép élhetett a környéken, amelyik már kevésbé tartotta magára nézve kötelezőnek a központ, Mosaburg (Zalavár) vallási előírásait, és a kereszténység körükben lényegében csak sporadikus és formális volt. Így aztán egyáltalán nem meglepő a szent ligetek feltűnése.

A temetővel kapcsolatban érdemesnek tartom megemlíteni, hogy annak apropóján a *Régészeti nyomozások Magyarországon* című kötet első részében (szerk.: Ilon Gábor, Martin Opitz kiadó, Budapest 2008) Marcsik Antónia és Tóth Gábor szemléletes leírását adta a szent ligetek hitvilági hátterének, a szokásoknak és a hagyományoknak egyik nyelvrokonunk, a csere-miszek esetében. A Volga és a Káma közt élő csere-miszeknél még a huszadik században is e ligetek véres állatáldozatok helyszínei voltak.

Szőke Béla Miklós édesapja, Szőke Béla kutatásait folytatva és azt kibővít-

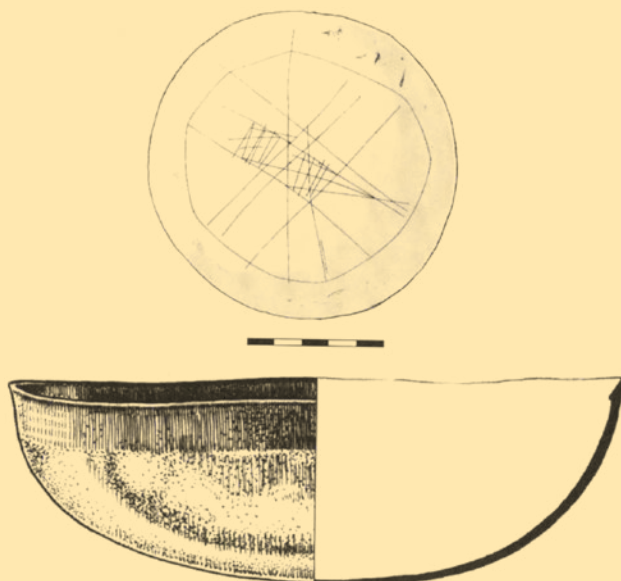
Az Urál vidékén előkerült szászánida ezüstedény

ve többször is foglalkozott e ligetekkel. A nemrégiben Zalavár-Rezesről közzétett monográfiájában több érdekes megállapítást is tett, miután a nagyrészt feltárt Karoling-kori temetőben sír nélküli területeket lehetett dokumentálni. A temetkezések elhelyezkedése alapján pedig jól körvonalazható az egykori szent ligetek fájának helye. A szerző feltételezi, hogy a Mosaburgot kiszolgáló népeiséget részben a késő avar kori maradványlakosságból verbuválták, akik nem szakítottak őseik szokásával. A templomok helyett továbbra is a ligetek köré temetkeztek, sírjaikban gyakran helyeztek el pogány módra étel- és italáldozatot. Néhány esetben egyébként gyermeksírok előkerülhetnek a ligeteken belül is, a többi sírral viszont ellentétes tájolásban.

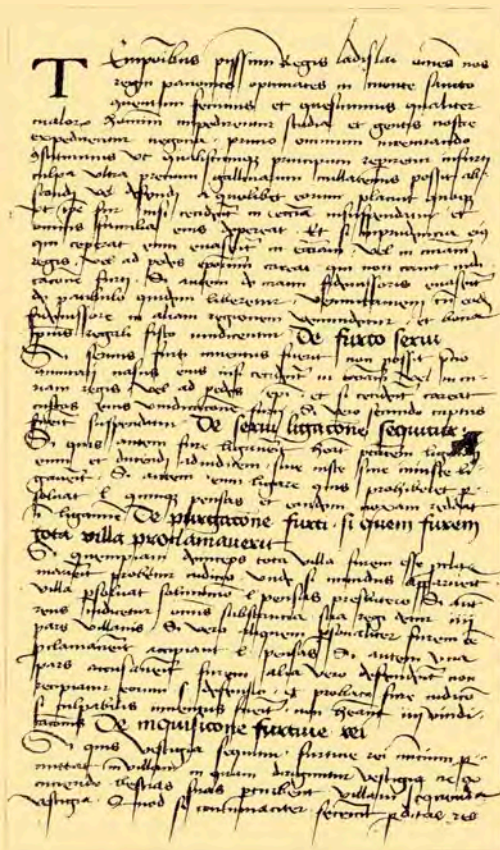
Legújabbban a táp-borbapusztai avar kori temető esetében mutattak ki sírmentes területeket. A temetkezések között több helyen kisebb-nagyobb, nagyjából kerek formájú üres hely ismerhető fel. Az ásató, Tomka Péter szerint a fának eredetileg esetleg a temető helyének kiválasztásában is szerepük lehetett. (Köszönetemet fejezem ki itt Tomka Péternek, hogy a megjelenés alatt lévő monográfiájából megosztotta velem ezt az információt.)

Kisebbszámú honfoglalás kori temetőink között is felmerültek olyan esetek, melyekben ligetet vagy ligeteket valószínűsítettek. Tehát nem zárható ki ez a szokás őseinknél sem; az eddigi példák azonban nem olyan meggyőzőek, mint a Karoling-koriak.

Egy más jellegű, mindmáig egyedülálló áldozati emlék azonban említésre érdemes. 1903-ban a Sza-

A gégényi csésze rajza

Szent László I. törvénykönyve. A bécsi udvari könyvtár 15. századi kódexéből

bolcs-Szatmár vármegyei Gégény közelében egy bérlő a föld megművelése során egy ürgét akart rejtekhelyéről kiönteni. Nem járt sikerrel, ezért a férfi a rágcsáló kiásásába kezdett. Kb. másfél méter mélyen egy kis méretű, díszítetlen felületű ezüstcsészére akadt, amelyben három szügyelődísz és hét darab kantárveret volt. A leleteket kalandos úton sikerült megvásárolnia a nyíregyházi múzeumnak. Restaurálását követően a csésze belsejében furcsa karcolatok tűntek elő. A lelőhely azonosítása után Jósa András (1834–1918) négy napig ásott a helyszínen, eredménytelenül. A leletegyüttes csekély értéke miatt nem lehetett egy kincs része, de sírmelléklet sem. Elsőként László Gyula (1910–1998) figyelt fel a csésze leletkörülményeinek Urál-vidéki párhuzamaira, ahol a lakott településektől távol lévő egykori szent ligetekben sok iráni és bizánci eredetű ezüstedényt találtak. Sőt, a csésze belsejében lévő samanisztikus jellegűnek vélt bekarcolásokhoz hasonlóak is gyakran előfordulnak az Urál-vidéki ezüstedényeken. Mindezek alapján László Gyula véleménye szerint a gégenyi lelet áldozati csésze lehetett, amelyet egy egykori pogány magyar áldozóhelyen rejtettek el.

Fodor István (1943–2021) elképzelése szerint az ezüstcsészék valószínűleg a honfoglalók első nemzedékének

emlékei, amikor még elevenen éltek a keleti ötvöshagyományok. A csésze számunkra ma már érthetetlen karcolatainak valamiféle hitvilági jelentést tulajdonított és a leletegyüttest egy szent ligetben bemutatott áldozat egyelőre egyetlen 10. századi emlékének tartotta.

Az ásatások eredményei alapján bizonyos, hogy a kereszténység elterjedése nem csupán az ezredfordulót megelőzően volt sok helyen jelképes, hanem az Árpád-kor első felében is. Az új hitnek sokáig nem sikerült kiirtania teljesen a mélyen gyökerező pogány szokásokat, s így volt ez több környező országban is. Ennek megfelelően még a 11. századi temetőekben is több ősi tradíció emléke mutatkozik meg. Ennek egyike a még a 11. század elejére keltezett templom körüli sírokból is előkerülő jelképesen trepanált („lékelt”) koponyák. A sajátos magyar szokás, a koponya jelképes meglékelése ugyanis még a honfoglalás korára visszanyúló pogány beavatkozás. De a 11. századi temetőekben az is előfordul, hogy a sírok nem annyira sorokat, sokkal inkább csoportokat alkotnak, s e csoportok egy-egy sírmentes folt köré rendeződnek. A ligetek használatára, a szent fáknál történő áldozásokra Szent László és Könyves Kálmán jól ismert törvényei is utalnak, amelyekben próbálták ezt a gyakorlatot kiirtani.

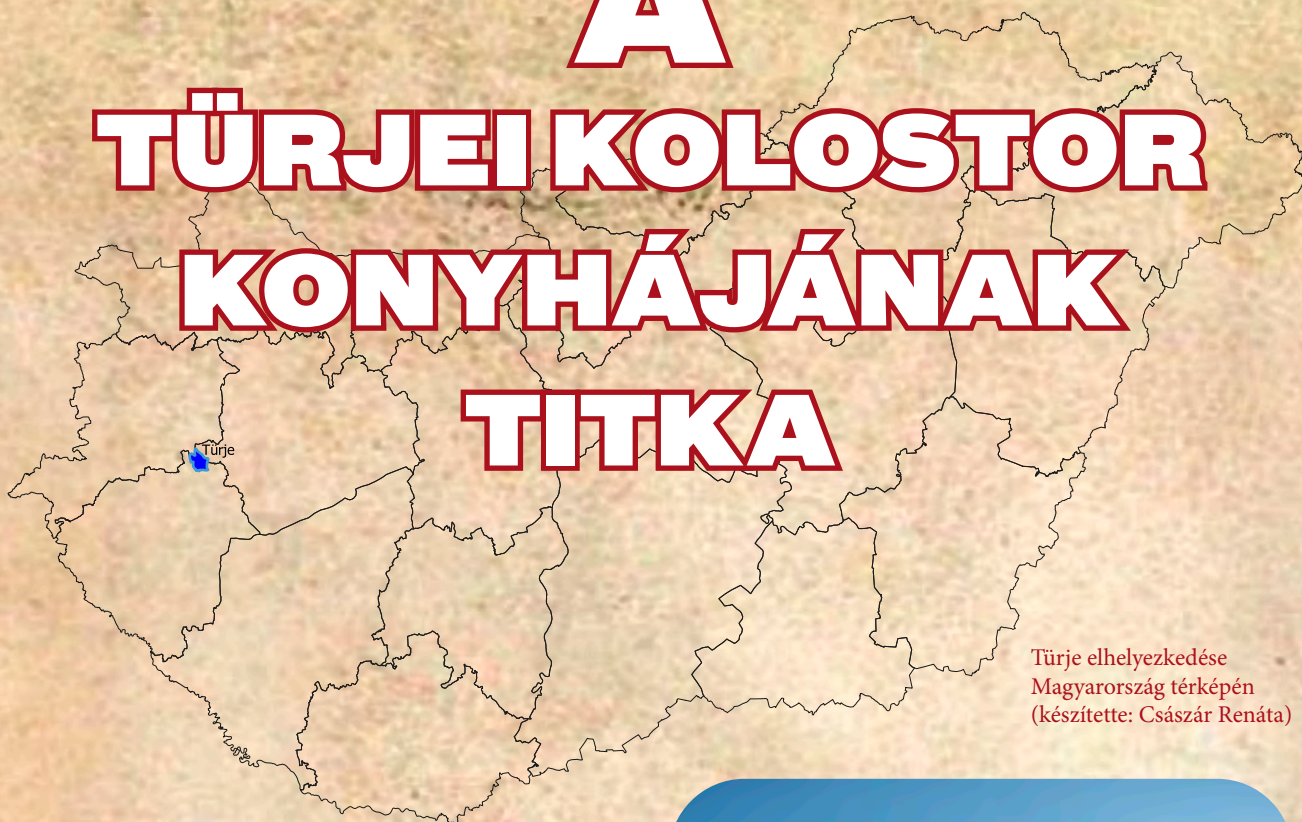

Szent liget Indiában

Orha Zoltán

34

A TÜRJEI KOLOSTOR KONYHÁJÁNAK TITKA

Túrje elhelyezkedése
Magyarország térképén
(készítette: Császár Renáta)

Túrje Zala vármegyében, Zalaszentgróttól északra fekszik. A falu látképét alapvetően meghatározza a fehérre festett falú, két-tornyú Árpád-kori templom. A templom északi oldalában 2018 őszén végeztünk régészeti kutatást a zalaegerszegi múzeum csapatával. A célunk az egykori pre-montrei kolostor épületmaradványainak vizsgálata volt.

A
pre-
montrei rend
a katolikus egyház egyik
szerzetesrendje, tagjait ruhájuk szí-
ne alapján fehér kanonokoknak is
nevezik. A rendet I. (Szent) László
magyar király unokatestvére,
Szent Norbert alapította
1120-ban Franciaország-
ban.

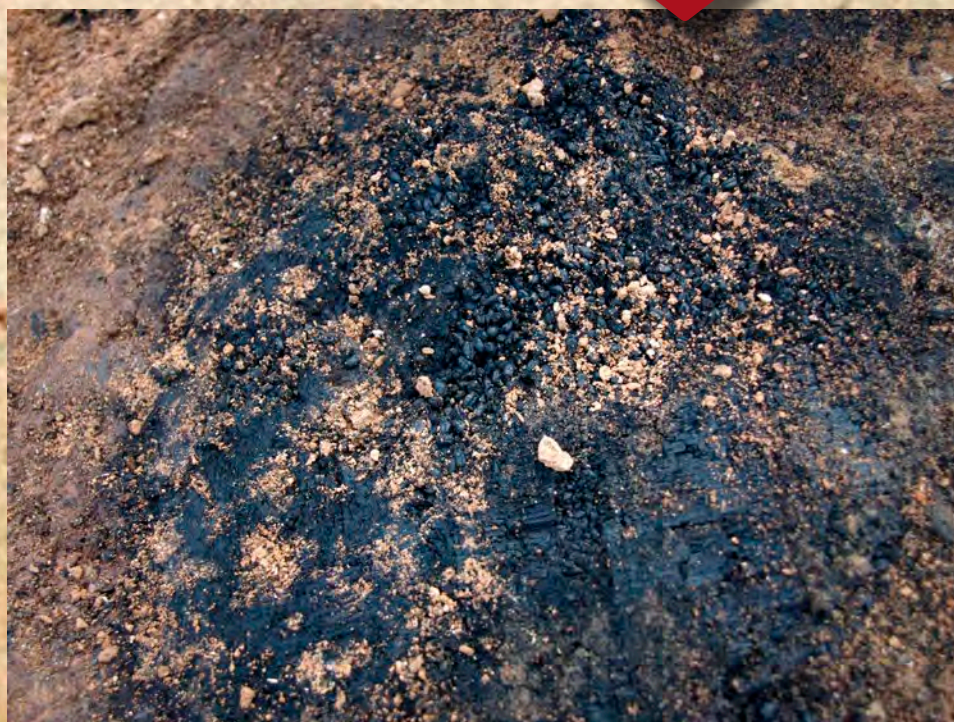
A premontrei templom fényképe (fotó: Bicskei József)

A földre esett fazék és a hozzá tartozó fedő (fotó: Orha Zoltán)

A munkások szorgalmának köszönhetően szépen sorban haladtunk a különböző helyiségek feltáráásával, míg végül eljutottunk a kolostor konyhájáig. A környék történetére vonatkozó írott forrásokból egyébként már korábban is ismert volt, hogy a kolostor épületei, így annak konyhája is a török időkben égtek le. Az első kapavágás után itt is szemünk elé tárultak az ezt igazoló üszkös romok, így többek között elszenesedett tetőgerendákat és téglaszínűre égett falmaradványokat találtunk. A romok „eltakarítása” során azonban érdekes leletekre bukkantunk. Előkerült a konyhában használt, földre pottyant fazék, s mellette hevert a fazék ép fedője is, amely szerencsésen átvészelte a zuhanást. A közelében szétszóródva a földön szénne égett búzaszemek, valamint egy fokhagyma maradványai

A szétszóródott, elszenesedett búzaszemek (fotó: Orha Zoltán)

A könyvveretek a könyvek (kódexek) borítójának védelmét látták el. A kötetek sarkai és oldalai ezek révén egyaránt védettek volt a használatból származó sérülésekkel szemben. A sarokveretek a kötetek sarkait védték, a rajtuk lévő dudor pedig az egymás mellé helyezett kötetek közötti megfelelő távolságot biztosította. A köldökveretek a kódexek közepén helyezkedtek el, szerepük a sarokveretekkel azonos volt.

Az elszenesedett fohagyma (fotó: Németh Roland)

feküdtek. Nagyon meglepődtünk ugyanakkor, amikor olyan tárgyakat is találtunk, melyek határozottan nem a konyha felszereléséhez tartozhattak. A romok alól előkerült ugyanis egy eredetileg egy kódexet díszítő könyvveretkészlet, mely lényegében a könyvet lezáró csatot leszámítva hiánytalanul megvolt. A szépen kidolgozott műtárgyak aranyozottak voltak, az ún. köldökvereten szép gótikus betűkkel a *Mea Maria* latin felirat volt olvasható, mely magyarul így hangzik: „az én Máriám”.

A szétszórt könyvveretek mellől előkerült a templomi szertartások alkalmával használt füstölő, valamint egy kis méretű csákány is. Gyaníthatóan maguk a szerzetesek próbálták úgy megóvni féltve őrzött kódexüket, hogy annak a konyhában kerestek menedéket. Sajnos azonban azokban a viharos történelmi időkben a kolostor lakóinak gyaníthatóan gyorsan kellett elmenekülniük, így nem tudták magukkal vinni javaikat (így a roppant értékes kódexet sem), s így végül ez is a tűz martalékává vált, majd maradványai a tűzvész után évszázadokig a romok alatt heverték.

Az egyik könyvveret előkerülés közben készült fotója (fotó: Orha Zoltán)

A készlet egyik sarokveretének fotója
(fotó: Bicskei József)

A füstölők a katolikus egyház szertartásain tömjén égetésére használt edények voltak.

A feltárást követően nem sokkal a leletek restaurálása is megtörtént, a könyveretek jelenleg Zalaegerszegen, a Göcseji Múzeum szomszédságában álló Mindszentyneum pincéjében található kiállításban tekinthetőek meg.

A készlet egyik köldökveretének fotója
(fotó: Bicskei József)

A türjei kódex rekonstrukciója (fotó: Bicskei József)

NÉMETH GYÖRGY

TROPHÓNIOSZ BARLANGJÁBAN

Trophóniosz barlangja a boiótiai Lebadeiában

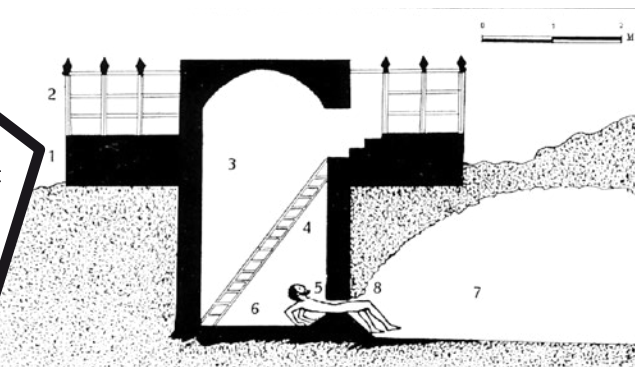
A boiótiai Lebadeia (ma Livadia) mellett állt Trophóniosz jószentélye. A császárkori útikönyvíró, Pauszaniasz részletesen leírja, hogyan kaphatott valaki jóslatot Trophóniosz sötét barlangjában, amely azonban nem egy természetes mélyedés volt a sziklában, hanem emberkéz alkotta üreg. Ennek alakja az író szerint egy földbe ásott kemencéhez hasonlított.

Trophóniosz és testvére, Agamédész a hagyomány szerint mint a görög ókor leghíresebb építészei, együtt építették a delphoi Apollón-templomot. A boiótiai király, Hüriasz (vagy Hürieusz) megbízta őket, hogy építsenek számára egy olyan kincstárt, amibe soha senki sem fog tudni betörni. Ők fel is építették a tökéletes kincstárt, de az egyik követ úgy illesztették be a falába, hogy ki tudták onnan mozdtítani. Amikor elkészültek, a király behordatta a kincseit, és lezárta a bejáratot. Csakhogy Trophónioszék éjjelente elmozdították a követ, és szép lassan kihordták a király kincseit. Hüriasz látta, hogy valaki megdézsmálja a vagyonát, de nem jött rá, hogyan. Ezért aztán az egész kincstárt halálos csapdákkal vetette körül. A következő éjjel Agamédészt megfogta az egyik csapda, és testvére nem tudta kiszabadítani. Agamédész kérte Trophónioszt, hogy vágja le a fejét, mert különben Hüriasz rájön, kik a tettesek, és Trophónioszt is megöleti. Trophóniosz ezért levágta és magával vitte Agamédész fejét. El is menekült a palotából, de a boiótiai Lebadeiába érve utolérte az isteni bosszú. Megnyílt alatta a föld, és mindörökre elnyelte. Egy másik történet szerint szörnyű csapás sújtotta Boiótiát. Éveken keresztül egyetlen csepp eső sem hullott. A boiótok követséget küldtek Apollónhoz Delphoiba, és megkérdezték, hogy mit tehetnének a csapás elhárítása érdekében. Az isten kijelentette, hogy meg kell találniuk Trophónioszt. A boiótokat egy méhraj vezette a hős nyomára. A méhek beköltöztek egy barlangba, és amikor az emberek beléptek oda, megtalálták Trophónioszt, aki még életben volt. Ő pedig azt állította, hogy az istenektől megkapta a jóslás tudományát, ezért a barlangból jósda lett, ahol eleinte maga Trophóniosz válaszolt a jóslatkérők kérdéseire.

Egy
Kallikli-
dasz nevű boiótiai
férfi Kr. e. 230/225-ben el-
ment jóslatot kérni Trophónioszhoz.

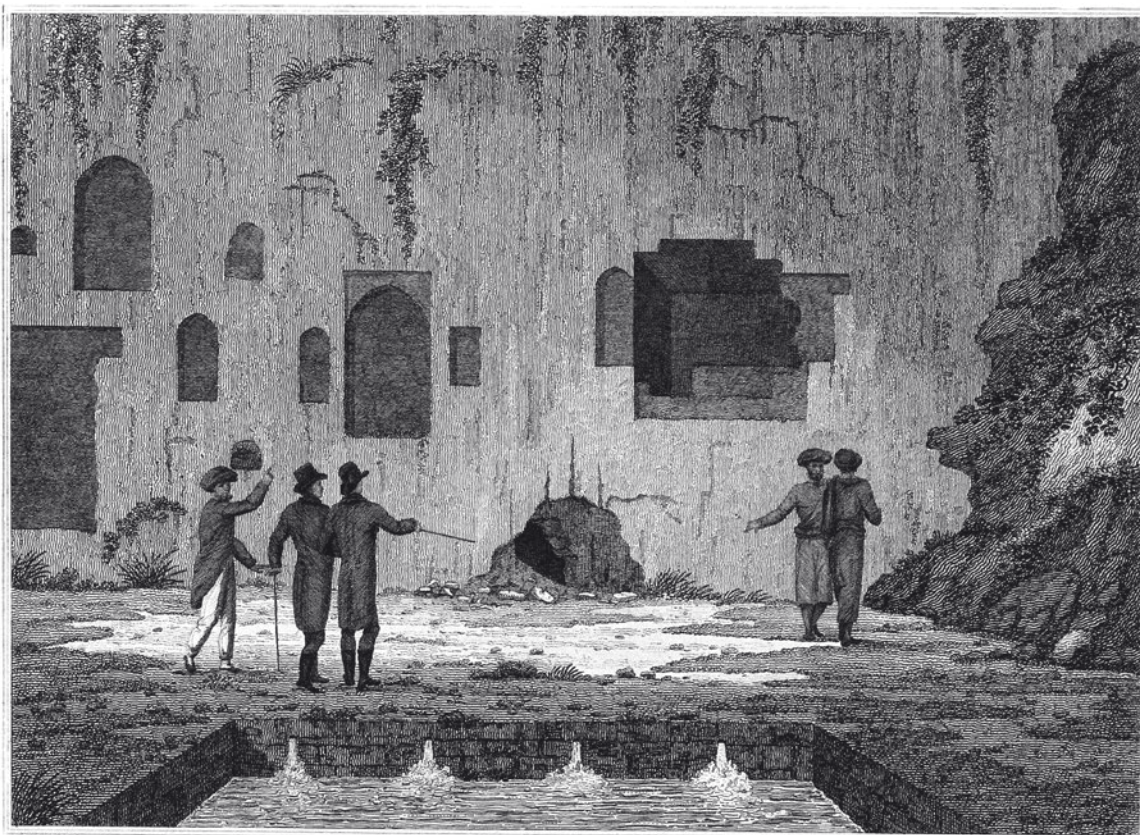
Nem a saját ügyeiről kérdezett, hanem boiótiai városokról, Lebadeiáról, Akraiphiáról és Trophóniosz szentélyéről. A megkapott jóslatot felíratta egy kőlapra, amelyet Apollón Ptóiosz szentélyében találtak meg a régészek. A szöveg megértését megnehezíti, hogy boiótiai nyelvjárásban írták fel, amelynek viszonylag kevés emlékét ismerjük: „Kalliklidasz, egy opuszi lokriszi, lement Trophónioszhoz, és jelentette, hogy Lebadeiát Zeusz Baszileusznak, Trophónioszt és Akraiphiát pedig Apollón Ptóioszknak kell szentelnetek, és hogy senki ne okozzon nekik kárt. A közös jólét érdekében minden országban közösen kell gyűjteniük a szent pénzalapokat, és hirdetniük kell a szent versenyjátékot. Akit megbíztak Zeusz Baszileusz temploma vezetésével, az nyeri el a koszorút.”

Pauszanasz leírása szerint a kellőképpen felkészített jóslatkérőnek egy létra segítségével kellett bemásznia a négy könyök széles és nyolc könyök mély üregbe. A félhomályos üreg oldalfalán egyetlen nyílás volt látható, amely nagyjából kétarasznyi szélességű és egyarasz-

Jóslatkérés Trophóniosz barlangjában

nyi magasságú volt. A jóslatkérőnek, kezében markolva a magával hozott mézeskalácsokat, le kellett feküdnie a nyílás elé, ahova be kellett dugnia a lábát. Miután a térde és a combja is belülré került, becsúszhatott a jóshely mélyedésébe. Ott aztán vagy hangokat hallhatott, vagy jelenéseket láthatott, amelyekből megtudhatta, hogy mit kell tennie. Végezetül be kellett dugnia a lábát ugyanabba a nyílásba, amin keresztül becsúszott, és azon keresztül végül kímászatott a sötét üregből.

CAVE of TROPHONIUS in LEBADIA,
with the cavities cut in the Rock for votive Tablets. &c.

Published July 31st 1813 by T. Cadell & W. Davies, Strand, London.

A barlang egy régi illusztráció

Hosszú út vezetett azonban a jósbarangig. A jóslatkérőnek megérkezése után meghatározott számú napot kellett eltöltenie a jó szerencse és a jó daimónok házában Lebadeiában. Azt sajnos nem árulja el a szerző, hogy pontosan hány napot. Ez alatt az idő alatt a jóslatkérő megtisztító szertartásokat végzett, és nem volt szabad meleg vízben fürödni. Fürödhetett azonban a közeli Herkúna folyóban.

40

Jelentős állatáldozatokat is be kellett mutatnia, mivel sok húsrá volt szüksége. Így áldoznia kellett Trophóniosznak, a fiainak, Apollónnak, Kronosznak, Zeusz Baszileusznak, Hérának és Déméternek. Az utóbbi istennőről azt mesélték, hogy Trophóniosz dajkája volt egykor. Az áldozatokat minden esetben egy jóspap felügyelte, aki megvizsgálta az állatok belső részeit, és azok alapján jelentette ki, hogy Trophóniosz jóindulattal fogadja-e majd a jóslatkérőt. Az áldozatkérés napján egy kost áldoztak fel egy gödörben. Ha ennek az állatnak a belső részei-

Trophóniosz és a méhek egy 1675-ös metszeten

ben a jóspap valamilyen fogyatékoságot talált, az eddigi sikeres áldozatok ellenére elutasította a jóslatkérőt. Ha azonban az áldozat kedvező előjeleket hozott, a jóslatkérőnek először a Léthé (azaz Felejtés) nevű forrás vizéből kellett innia, hogy elfelejtsen mindent, amit addig csak gondolt. Azután egy másik forrás vizéből kellett innia. Ezt úgy hívták, hogy Mnémoszüné (Emlékezés). Ez a víz abban segítette a jóslatkérőt, hogy mindent fel tudjon idézni, amit a leereszkedés alatt látott.

Ezután egy ősrégi szobrot kellett alaposan megnéznie. A szobrot állítólag maga Daidalosz készítette egykor. Pauszaniász arról sajnos nem számolt be, hogy miképp nézett ki ez a szobor és pontosan mit is ábrázolt. Mindenesetre a látogatónak ehhez a szoborhoz is fohászkodnia kellett, majd egy lenből szőtt, szalagokkal díszített khitont kellett magára öltenie. Lábára felvette az itt használt sarukat, s csak így léphetett be a jóshelyre.

Egy másik boiótiai: Pindaros, a költő

Egy oldal Pausziasz egyik középkori kéziratából

Egy liget fölötti hegyen állt maga a jóshely, és tulajdonképpen ott áll a mai napig. Fehér márványtalapzat veszi körül, kerítéssel, amely eredetileg közel két könyök magas volt. A talapzattól hegyes

bronznyársak merednek ki. Közöttük nyílt egykor a bejárat. Amikor a jóslatkérő ide belépett, akkor látta meg a hasadékat.

Ha valaki megkapta a kívánt jóslatot, és visszatért a barlangból, a papok leültették az „Emlékezet székébe”, és kikérdezték, hogy mit látott és hallott. Ha mindent elmondott, a jóslatkérőt a rá várakozó rokonaira bízták, akik elvezették az épülethez, ahol azelőtt a jó szerencséjével és a jó daimónokkal lakott együtt. Pausziasz szerint bár ekkor az érintettek már úgy mozognak, mint bárki más, valójában még önkívületi állapotban vannak a rémülettől, ami a barlangban töltötte el őket. Kis idő elmúltával azonban magukhoz térnek, sőt, még nevetni is tudnak.

Pausziasz azzal zárja elbeszélését, hogy már ő maga is kért jóslatot Trophóniosztól, így saját tapasztalatai alapján számolhat be a helyszínről. A jóslat birtokában a látogatóknak feliratot is fel kellett állítaniuk arról, hogy mit is láttak és hallottak a helyszínen. A császárkori szerző e beszámolókat is a helyszínen tekinthette meg.

látogatóknak feliratot is fel kellett állítaniuk arról, hogy mit is láttak és hallottak a helyszínen. A császárkori szerző e beszámolókat is a helyszínen tekinthette meg.

Pindarosz, a Kr. e. 5. század neves költője a boiótiai Thébaiban született és élt. Egy későbbi boiótiai szerző, Plutarkhosz beszél el Pindaroszról, hogy egyszer egy jósdához fordult és feltette a kérdést, mi a legdrágább kincs az ember számára. A papnő azt felelte, nem érti, miért kérdezi ezt éppen az a költő, aki megírta Agamédész és Trophóniosz történetét. De azt is hozzáfűzte, hogy nem sok idő múltán úgyis meg fogja tudni kérdésére a választ. Pindarosz ezt úgy értelmezte, hogy a jóslat szerint hamarosan meg kell halnia.

Apollón Ptóiosz szentélyének maradványai

Szabó Géza

Nyomozás egy háromezer éves áldozóhely edényei után

42

Az illegális fémkeresőzés elleni küzdelem egyik korábbi sikertörténete, hogy majdnem egy évtizedes szakmai és rendőrségi nyomozás után sikerült bűnügyi zár alá venni, majd a Hajdúsági Múzeumba juttatni egy késő bronzkori szitulát. A mintegy háromezer éves, nagy méretű bronzedényről korábban csak annyit lehetett tudni, hogy valahol Hajdúböszörmény környékén került elő, s azt már az interneten felbukkant fotók is jelezték, hogy formájában és gazdag díszítésében is nagyon szorosan kötődik az ott korábban előkerült, fegyvereket, bronzedényeket, így többek között egy másik szitulát és egy szűrőedény darabjait is tartalmazó kincslelethez.

Az előkerülési körülményei miatt az újabb szitula vizsgálata során a szokásosnál is több kérdésre kellett választ találni. Az egyik legfontosabb kérdés tehát az volt, hogy a végül múzeumba került nagy méretű bronzedény ahhoz a fent említett leletgyűjtéshez

tartozhatott-e, amely 1858-ban a böszörményi határ Pusztá Szent-György nevű részén került elő. Ezúttal a tárgyak, illetve azok díszítésének szokásos összehasonlításánál jóval szélesebb körben kellett keresni a válaszokat, hogy megértsük a korábbi kincslelet összetételéből kiolvasható törvényszerűségeket, valamint következtethessünk a korabeli szokásokra, az elrejtés körülményeire vagy épp a helyszín pontos szerepére. A legegyszerűbb talán az 1858-ban előkerült, illetve a most múzeumba juttatott szitula összehasonlítása volt. A vizsgálatok során kitudt, hogy a nagy méretű, bronzlemezből készült, hasonló formájú és

méretű edények alja mindkét esetben hiányzik, az archaeometallurgiai vizsgálatok szerint azokon a részeken erős hő érthette a tárgyakat. Az apró technikai fogások, illetve a díszítés által megfogalmazott üzenet pedig egyaránt azt jelezték, hogy ezek az edények azonos

kulturális és technológiai háttérrel rendelkező fémművesek termékei lehetnek. Erről az oldalról nézve tehát a régebbi és az újabb szitula egyaránt tartozhatott akár ugyanahhoz a kincslelethez is. De utalhat-e bármi arra, hogy valóban együtt használták őket? Ennek megfejtéséhez túl kell lépünk a hagyományos régészeti vizsgálatok keretein.

Az oszétek, ez a Kaukázusban élő iráni nyelvű nép, a bronzkorig visszanyúló ún. *nart* hagyományait szinte változatlanul őrzik és gyakorolják ma is. Nem csupán társadalmuk, de hitviláguk is meglehetősen rétegzett, így minden családnak, nemzetségnek, sőt az egész közösségnek, de

A rendőrség által lefoglalt és a Hajdúsági Múzeumba juttatott szitula restaurálás után (fotó: Szabó Géza)

A hajdúböszörményi kincslelet bronz főzőedénye
(fotó: Szabó Géza)

akár állataiknak, különféle tárgyaiknak is megvan a maga ún. *dzuárja*, azaz patrónusa, annak megfelelően a szent helyeik, a felsőbb világbeli segítők számára kialakított szentélyeik is sokfélék. Akár egy halom, de persze egy-egy kőépítmény is betölthet szentélyfunkciót. Az, hogy mikor, ki, kinek, hol és milyen módon kéri a segítségét, avagy mutat be áldozatot, nagyon pontosan szabályozott formában történik. Itt a hagyományok megtartása az életet jelenti, a legfontosabb szervező erő pedig évezredek óta a túlélés. Lényegében minden ennek van alárendelve, az ünnepek sora, az áldozatok bemutatása. Az ételek, italok fogyasztásának rendje is nagyon gyakorlatias célt szolgál: a közösség összetartását, a szervezet felkészítését a természeti környezet változásaira, avagy a szezonális munkákra. Minden kisebb-nagyobb társadalmi egység pontosan annyi és olyan áldozatot mutat be, hogy az ünnepeken

biztosítsák a közösség egésze számára a folyamatos és megfelelő fehérjebevitelt, a vitaminokat, az ásványi anyagokat, ami nyáron inkább hús, télen pedig inkább tejtermék, amit magas tápértékű sörrel egészítenek ki. Maradék soha nincs, mert az öregeknek is elküldik az őket megillető részeket, a többit pedig elosztják a családok között. Amikor jelen sorok szerzője ott járt, sokszor vendéglátó háziasszonya is ezekkel a falatokkal gazdagította az ételt.

Az egyik legfontosabb nyár eleji ünnepüket még az első szénakaszálás előtt tartják. Ekkor bőven főzik a szent sört, a kaszát adó Atünadzsunak pedig bikát áldoznak, amit az egész falu együtt fogyaszt el, így erősítve fel szervezetét a nagy munkára. A nagy ünneplést, a lakoma napját nehéz munka követi, amikor a kapukat is becsukják, nincs vendégeskedés, csak a dolgos hétköznapiak, hiszen a begyűjtött széna mennyiségétől függ majd, hogy hány állatot tudnak átteleltetni.

Az oszétek halottaikról családonként külön-külön, de közösen is évente többször is megemlékeznek a temetőben felállított asztaloknál. Sziklás-hegyes lakóhelyük szorosainak bejáratát pedig többnyire legfőbb segítőtjük, a háromlábú lován az égben vágató Uasztürdzsi szentélyei őrzik, ahova nőknek még ma is tilos belépnie. Az utak mentén, a forrásoknál, a hegyoldalokon egyúttal mindenfelé fákra aggatott állati koponyák, színes szalagok, a barlangokban pedig a lakomák felhalmozott csontjai jelzik a szent helyeket.

Az áldozatok helyi bemutatásának elengedhetetlen kelléke a kerek vagy háromszögű, az ünnepnek megfelelő töltelékű lepény, amiből a teljességet jelezve többnyire hármat helyeznek egymásra, halottak esetében azonban a napot jelző legfelsőt leveszik. A lakomák erősebb szent sörét és a tavasztól őszig tartó nagyobb ünnepek ételeit is csak férfiak főzhetik. De nem kell különösebb ünnep sem ahhoz, hogy bárhol,

A hajdúböszörményi kincslelet (V. Szabó Gábor szívességéből)

Uacilla szent körzete a Lac faluval szemközti domboldalon (Észak-Oszétia-Alánia 2019, fotó: Szabó Géza)

A Digor-szorost benépesítő őszanya, Zadaleszki Nana barlangja (Észak-Oszétia-Alánia 2019, fotó: Szabó Géza)

Ima az áldozati állat leölése előtt, az első falat és korty a folytonosságot jelentő fiatalé (Észak-Oszétia-Alánia, Rekom 2019, fotó: Szabó Géza)

ahol legalább három oszét férfi találkozik, azonnal a lakoma szigorú szabályai szerint terítsenek, s így fogyassza el mindenki a kora, rangja alapján pontosan meghatározott, neki járó falatokat. A lakoma soha nem az evésről-ivásról szól, sokkal inkább az imák és köszöntők elmondásáról, a hagyományok továbbadásáról, avagy az ősről, a nemzetség történetéről szóló megemlékezésről. A fiatalok közösségbe fogadásának is egyik fontos eleme, hogy az ünnepek előkészítésében miként vehetnek részt. Az egyik legszebb pillanat, amikor az imát mondó legöregebb első emlékező, a *fündzsühisztar* a napot, a vizet és a földet jelképező lepényeket eligazítja, a felsőt balra, a középsőt jobbra húzza – az alsót viszont nem érinti –, hogy a Mindenható lássa, hogy az ünnepi asztalnál hozzá imádkoznak. A legfiatalabb fiút pedig felszólítja, hogy harapjon egyet a lepényből, s az első korty szent sörrel is a jövőt, a folytonosságot jelentő legifjabb legényt kínálja meg.

Az oszétek egyik legfontosabb központi szentélye Rekom, magasan a hegyek között. A hagyomány szerint a nart hős, Batradz halálának helyszíne, ahol a 14. században élt jeles oszét vitéz, Osz-Bagatür sisakját, tegezét, kopjáját is őrzik. Egy alkalommal itt e sorok írója is részt vehetett az ünnep előkészítésében. A szervezők már előzetesen megüzenték, hogy csak teljes megtisztulás és böjt után léphetek majd be az ottani szent ligetbe. Szerdán hajnalban a hóhatár alatti lankás domboldalhoz érve levettük a cipőnket, s mezítláb megkezdtük a fű lekaszálását, a kisebb tisztásokból, facsoportokból álló terület rendbetételét. A közepén álló, külön kőfallal elkerített szentélyépületbe csak egyetlen ember léphetett be, ő adogatta ki az ott őrzött fegyvereket, az áldozatbemutatáshoz szükséges kellékeket, s az italok, ételek elkészítésére szolgáló edényeket, eszközöket. A kívül nagyon díszesen faragott, főleg szarvas- és tur- [kaukázusi hegyi kecske – a szerk.] koponyákkal teleaggatott gerendaház belseje teljesen egyszerű volt, lényegében csak tárolásra szolgált. Egy csoport különvált, az ő feladatuk a tűzgyújtás, a vízhordás, valamint a szent sör készítése volt. Az árpamalátából főzött, komlózott italt a szikla árnyékában rakott tűzön egy nagy bográcsban forralták mintegy három órán át. Majd leszűrték és forrásvízzel lehűtötték, végül élesztőt tettek bele, hogy a szombati ünnepre kiforrjon. A munka kezdetén és a végén is lakoma volt a hazulról hozott lepényekkel, tetejükön hárombordányi főtt hússal.

Szombaton már pirkadat előtt ismét a hegyen voltunk, az előző este felvezetett bika feláldozására, a reggeli ima pedig most érte szólt. A fej kifordításával egy rántással

földre döntött és kivézetetett állatot saját bőrén percek alatt feldarabolták és megkezdték a húsok feldolgozását. A bőrösen hagyott fejet és a lábakat megperzselték, majd a többi darabbal együtt egyetlen hatalmas üstben megfőzték. A belsőségek egy részét pedig hájba tekerve nyárson megsütötték. Amikor minden elő volt készítve, meztelenre vetkőztünk és a gleccservízben megfürdöttünk, megtisztulva vártuk a lakoma kezdetét. Az ünnepre csoportokban jöttek Oszétia minden részéből, de a nők és a gyerekek csak a szent liget szélénél lévő erdőig jöhettek. A mezítláb érkező férfiak a magukkal hozott lepényekkel, főtt hússal, nyársakkal, sörrrel az asztalokra, sziklára terítették maguknak. Az imák, köszöntők hosszú sora után a férfiak hősi énekei, az ügyességet próbára tévő táncok következtek. Nem kis összeszokottság és bátorság kell ahhoz, amikor hárman is egymás vállára állva mutatják a virtust. A fiatalabbak aztán a szent ligeten kívüli, erdei részre átvonulva a lányok, asszonyok között folytatták az ünneplést.

A kaukázusi párhuzamok alapján talán már érthetővé válik, hogy mire és hogyan használhatták a vizsgált bronzkori szitulákat, s miért éppen az aljuk hiányzik a legtöbb esetben. Ezek a nagy méretű bronzedények funkciójuk alapján ugyanis a főzőedényekhez sorolhatók, amelyekben a bronzkori lakomákhoz a húst vagy sört főzték. Ezért is hiányzik a legtöbb esetben a szétégett aljuk, hiszen használat közben itt érte a legnagyobb hő őket. A lakoma ételeinek és italainak elkészítéséhez alapvetően legalább egy hús- és egy sörfőző üstre, esetleg külön a komló főzésére szolgáló bográcsra, és szűrőre lehetett szükség. A felszolgáláshoz pedig további edényeket, a fogyasztáshoz csészéket, ivószarukat vagy kupákat használtak. Ezek az új italozási, étkezési szokások a késő bronzkorban a steppe iráni népei által közvetített hatásokat jelezhetnek, ahol a legfontosabb áldozati ital évezredek óta a komlózott sör volt. Mindez együttesen arra mutat, hogy a rendőrség által lefoglalt szitula nemcsak technológiai, formai szempontból kötődött szorosan a korábbi kincslethez. Nagy valószínűséggel ugyanazon szertartásrend edénykészletéhez is tartozott. Az oszét néprajzi példák alapján az is látható, hogy ezeket a felszereléseket gyakran a szent helyeken fegyverekkel együtt tárolták, halmozták fel. Feltehetően egy ilyen, hosszú ideig használt szakrális tér lehetett tehát az a helyszín is, ahol a hajdúböszörményi kincset és annak újabb darabját megtalálták.

Rekom szentélye, készülődés az ünnepre (Észak-Oszétia-Alánia 2019, fotó: Szabó Géza)

Rekomba csoportosan érkező férfiak a lakomához hazulról hozott ételekkel, italokkal (Észak-Oszétia-Alánia, Rekom 2019, fotó: Szabó Géza)

Közös ima a szent ligetben (Észak-Oszétia-Alánia, Rekom 2019, fotó: Szabó Géza)

Az ügyességet, rátermettséget is bizonyító tánc a szent helyen (Észak-Oszétia-Alánia, Rekom 2019, fotó: Szabó Géza)

Különös hely az a Kunágota...

46

Sokan vélik úgy, hogy a mai magyar régészet egyik legfontosabb iránya az ún. közösségi régészet, és azon belül is a fémkeresőzés. Van ebben némi igazság, hiszen – írásunk miatt stílszerűen Mórát idézve – a „himihumik” általában közérdeklődésnek örvendenek, így jelen írásunkban is említést teszünk különböző fémből készült apróságokról, de alapvetően a közösségi régészetről, annak sokszínű kortalanságáról, az emberi viszonyokról és az alázatról akarunk itt most megemlékezni. Teszi ezt egy civil lokálpatrióta, művelődésiház-vezető és egy múzeumi régész, egyaránt közösségépítő, s egyúttal a magyar régészet ügyének lelkes támogatói.

Kunágota földje izgalmasabbnál izgalmasabb leleteket terem, noha a település határára kiterjedő, teljességre törekvő régészeti terepbejárásra mindedig nem került sor. Az ismert régészeti lelőhelyeket gyűjtő ún. közhitel nyilvántartásban is csak 19 lelőhelyet találunk Kunágota területén. Na de milyeneket? Itt van mindjárt a régészet hazai és nemzetközi művelői előtt is jól ismert kunágotai avar előkelő leletegyüttese a 19. század közepéről. De rögtön ez után következik az a rangos honfoglalás kori sírmező is, amit Móra Ferenc ásatásából ismerhetett meg a nagyvilág.

Időzzünk el elsőként ennél a lelőhelynél és a közel száz évvel ezelőtti ásatás körülményeinél egy kis időre!

A régész szemüvegén át nézve ez a történet egy átlagos hétköznapi ásatásnak tűnhet. Adott egy homokdomb, melyben a napszámosok a homokbányászás közben korhadt emberi és lócsontokat lelnek

A
t ö r -

t é n e t r é s z l e t e i t

Balázs Péter lánya, Aradiné

Balázs Zsuzsanna osztotta meg ké-

sőbb. Eszerint a napszámosok a község házára

igyekezve a kincstalát nagy boldogságában betértek

a hivattal szembeni korcsmába, ahol a karddal erősen dicse-

kedtek. A kocsmáros akkor tízesztendő kisfia könyörgőre

fogta a dolgot: hadd foghassa már meg e dicső ereklyét.

A jószándékú gavallérok néhány korty ingyen bor re-

ményében átadták azt a kisfiúnak, aki suhintani akart

vele egyet, de nem tudta megtartani a kardot, ami

a cementpadlóra esve 3 darabra törött. No, erről

a balesetről bőszen hallgattak az elkövetők.

A kisfiú később iskolaszolgaként dolgozott

a helyi iskolában és ezt a történetet sokszor

elmondta az utókornak.

Móra Ferenc levelében arra is rákérdezett, hogy a segédjegyző esetleg nem áll-e rokoni kapcsolatban azzal az ugyancsak Balázs nevű dohánykertésszel, akinek a telkén a fentebb említett avar leletegyüttes előkerült. A segédjegyző ugyanis diszkréten hallgatott arról, hogy ama bizonyos Balázs János nem más, mint az ő nagyapja. A család életét természetesen végigkísérte a vályogvető gödörben talált avar leletek története, illetve nem mellékesen az a 112 forint jutalom, amely a kincstaláló markát ütötte.

Ez a pénz nem kevés összeg volt ahhoz képest,

hogy ebben az időben egy átlagos

kunágotai szélmalom éves

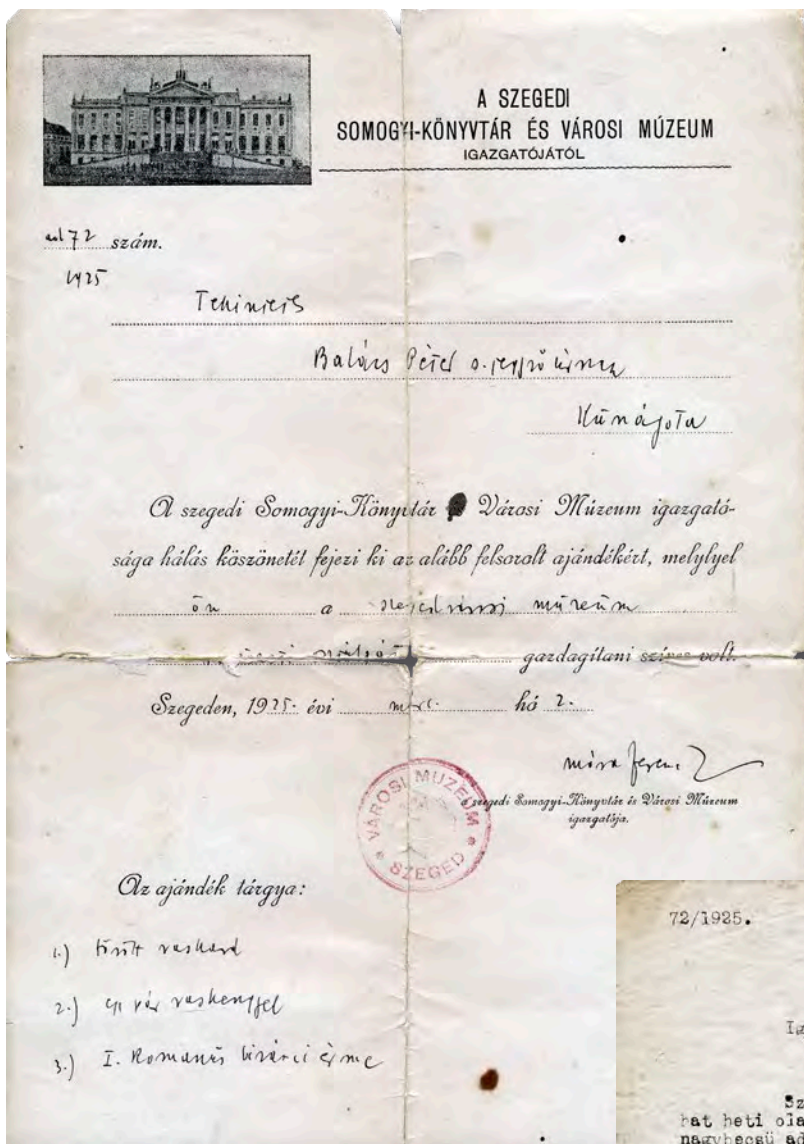
taxája 54 forintra

rúgott.

– mint kiderült – hat honfoglalás kori ember használati tárgyaival együtt. Ezek a szürke tények, de az előkerülés körülményei persze jóval izgalmasabbak ennél.

Mint ismeretes, 1925 év elején a munkából hazatérő kunágotai napszámosok egy törött vaskardot, egy kengyelpárt és egy bizánci érmét tettek erős megilletődöttséggel a fiatal, ám rendkívül képzett és szigorú segédjegyző, Balázs Péter asztalára.

Balázs Péter a leleteket gondosan becsomagolta és egy kísérőlevéllel együtt – „*ha arra érdemesnek mutatkozik*” – megvizsgálásra elküldte a szegedi múzeumnak. Móra Ferenc, a szegedi múzeum akkori igazgatója az 1925. március 2-án kelt köszönőlevelében értesítette a segédjegyzőt a leletek koráról, majd arra kérte a hivatalnokot, hogy derítse fel a találás körülményeit, illetve kerítse elő az esetlegesen még fellelhető tárgyakat.

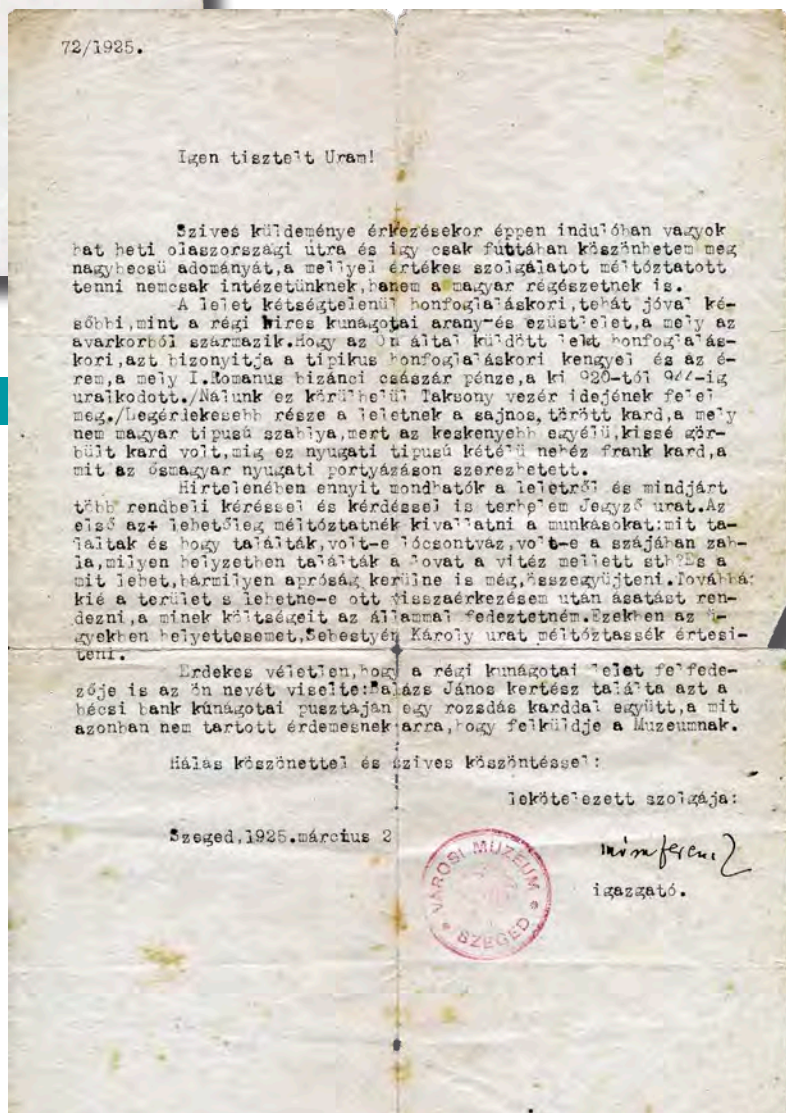

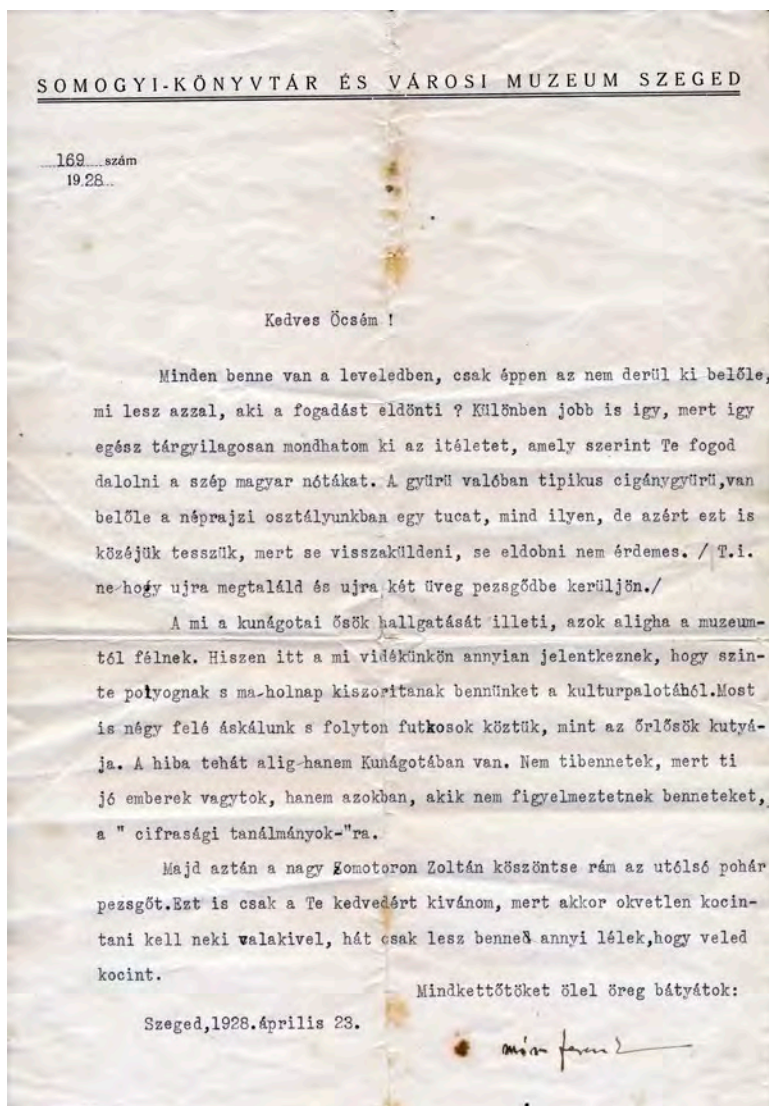
Móra kísérőlevele (1925)

Talán érdemes megjegyezni, hogy a közel 6 ezer fős Kunágotán ez időben jelentős kulturális, gazdasági és társadalmi élet zajlott. A téli felolvasó- és gazdaköri estek remek lehetőséget kínáltak arra, hogy a tanítók felhívják a figyelmet a homokdomb titkaira, miközben arra ösztönözték a hallgatóságot, hogy segítsék az ásatást, melyre a múzeum elapadt pénzügyi forrásai nem adtak lehetőséget. Mindez nem várt eredményt hozott! Az ásatásra végül 2 millió korona adomány gyűlt össze!

Ráadásul a lakosok között megindult a versengés, hogy kinek a földjén lehet még további értékes lelet. Ennek köszönhetően, végül a helyszínre kiszálló Móra Ferenc nemcsak az

említett homokdombot tárta fel, de megvizsgálta a török időben elpusztult Kunágota falu templomhelyét, illetve egy őskori telepet is. A kunágotai emberek régészethez való viszonyát Móra nem kevés jószággal hálálta meg. A Világ című lapban akkortájt így írt: „Nem minden múzeumnak van olyan Kunágotája, mint az én szegedi múzeumomnak. Ez a derék Csanádi község nemcsak a földjében tartogat ritkaságokat, hanem a földjén is. Itt találkoznak olyan magyarok, akik nem azt várják, hogy a múzeum instálja meg őket, hanem ők instálják meg a múzeumot.” Azt is megemlíti, hogy a négy napszámos 10 napi bérét fedező 2 millió koronát nem a nagybirtokosok, hanem a lateinerek, azaz a latinul értő tanítók, tisztviselők és hivatalnokok adták össze.

Móra levele Balázs Péterhez (1928)

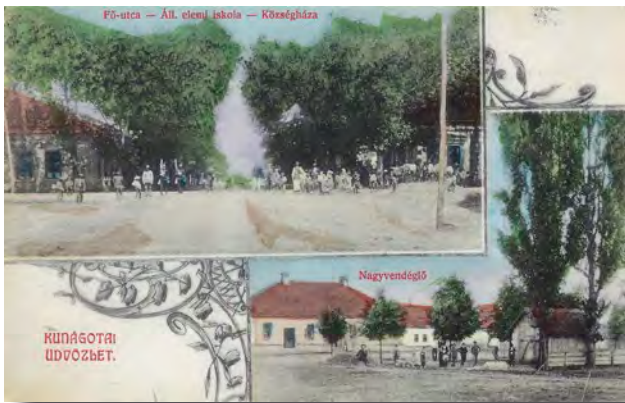

Balázs Péter segédjegyző portréja

A másik barát – Kisházy Zoltán
– Kelemen Ferenc és Kelemen Mihály
társaságában

Az 1920-as években, a községben már több vendéglátó egység, kaszinó és szálloda is működött, ennek ellenére Mórát a helyi, Amerikát is megjárt dr. Morvay Ödön körorvos látta vendégül. Az ásatás folyamán előkerült jó állapotban megmaradt koponyák ideiglenesen a községi orvoslakás vendégszobájában kerültek elhelyezésre, melyről a következőket jegyezte fel Móra: „Amikor az öreg házvezetőnő, Julcsa néni, meglátta őket, sírva fakadt. – Mi baj Julcsa néném, kit sirat? – kérdezem tőle. – Ezeket az istenteremtetteket, szegényeket. Istenem, mondom, milyen jó foguk volt, még élhettek volna szegények... Most már bizonyosan élni fognak addig, míg a szegedi múzeum meglesz.” A doktort és a családját végül tragikus módon 1944-ben az auschwitzi haláltáborban végezték ki.

A Móra által sokat emlegetett nagyucca (Árpád utca)
– korabeli képeslap

A községháza. Móra főhadiszállása az ásatás során
– korabeli képeslap

Az 1925. őszi ásatásra a régész már úgy érkezett a faluba, hogy a segédjegyzőt és a homokdomb tulajdonosának fiatal rokonát – az ásatást elősegítő Kisházy Zoltánt – barátjaként említi. Ez a kölcsönös barátság évekkel később is még élő volt, melyet a Balázs Péterhez 1928 tavaszán írott levele is bizonyít. A jó hangulatú, tegező viszonyban írott levél végén az író így köszönt el a két fiataaltól: „mindketőtököt ölel öreg bátyátok”. Móra Ferenc kunágotai napjai azt a világot villantják fel, ahol a tanult ember nem kérkedik a tudásával; ahol a tudós a parasztembert még akkor is bölcsként kezeli, ha az csak a borbélynak hiszi el, hogy a „vitézek” mégiscsak hordhattak hajkarikát; ahol a kétkezi munkás, a jegyző, az orvos és a községi végrehajtó is kezét fog egy jó ügy érdekében. Nem véletlenül írta maga Móra is, hogy „[k]ülönös hely az a Kunágota”.

Móra 1926-ban közzétett, *Lovassírok Kunágotán* című írásában viszont pontatlanul lokalizálta a lelőhelyet, így az a modern közhiteles régészeti nyilvántartásban nem is szerepel. Ugyanakkor a helyiek visszaemlékezései, valamint Móra Ferenc topográfiai adatai, illetve a bányatevékenység ránk maradt nyomai segítségével a lelőhelyet ma már egészen pontosan ábrázolhatjuk a térképen, még akkor is, ha területén a közelmúlt fémkeresős tevékenysége során honfoglalás kori

leletek helyett „csupán” III. Béla rézpénze és középkori lószerszámveret került elő.

Kunágotát 1843-ban mérnökasztalon terveztek meg, így Móra nem véletlenül jegyezte meg, hogy a község olyan merőleges utcákkal dicsekedhet, melyeket lineával [vonalzóval – a szerk.] sem lehetne jobban megrajzolni. A szélessége miatt a főutcát a helyiek nagyuccának hívták, pedig volt és van annak tisztességes neve is Árpád fejedelmünk után elnevezve. Móra szerint hírlík, hogy egyszer egy legény elindult rajta, de mire az elejéről a végére ért nagyapa lett belőle. Az író, aki jó néhányszor végigment rajta, a saját szarkasztikus stílusában azt is megjegyezte, hogy sajnos fordítva nem igazolható e feltevés.

Vajon mit tartogat számunkra a 21. század Kunágotán? Újabb szenzációkat, vagy a közös, elmélyült munkát a himihumik terén? Egy biztos: az itt felvázolt történet nem csak a kunágotaiaké, hanem mindannyiunké. A lelőhely modern beazonosítása pedig szimbolikus jelentőségű, miként az is, ahogyan összeköt bennünket az emlékezés és az emlékeztetés igénye. Móránál maradván pedig a 21. század első harmadában ezt tartják igazi KINCznek a jelen sorok szerzői.

Dr. Morvay Ödön és Móra Ferenc portréja

Törökbecse korszakai

Medović Ildikó

Bekarcolt díszítésű edény Borjasról
(Joca Bakalov ajándéka,
Vajdasági Múzeum, Újvidék – 2023)

A Vajdaság szívében, a Tisza két oldalán, egymással szemben található két település. Törökbecse (Novi Bečej) a folyó bal partján, Óbecse (Bečej) pedig a jobb parton terül el. Korábban mindkét települést hosszabb-rövidebb ideig és elég következtelen módon Becsének nevezték. A történelmi forrásokban is rendszerint keverik a településeket, ezért olykor nehéz feladat megállapítani, voltaképpen melyik Becséről is szól az adott feljegyzés.

Pontosan ez az oka annak, hogy mindkét település nagyon elhivatottan kívánja bemutatni egyedi történelmét és helyi jellegzetességeit. Míg Törökbecsének nincs saját múzeuma, addig Óbecsének van. Így a Törökbecse területén előkerülő összes régészeti és történelmi korú anyag lényegében a területileg illetékes nagybecskereki Népmúzeumba és az újvidéki Vajdasági Múzeumba kerül. A törökbecsei önkormányzat képviselői az újvidéki régészek közvetítésével ugyanakkor néhány évvel ezelőtt felvették a kapcsolatot Joca Bakalov nagybecskereki magángyűjtővel, aki évek óta lelkesen gyűjti

Gepida fibula
(ruhakapcsoló tű)
Bocsárról
(Vajdasági Múzeum,
Újvidék – 2023)

a tárgyakat Törökbecse környékén. Bakalov agrár-mérnöként 1979 tavaszán talált először régészeti leleteket Borjas (Borđoš) régészeti lelőhelyen, miközben a törökbecsei Szokolác (Sokolac) mezőgazdasági komplexumban dolgozott. Az előző évben a Tisza vízállása roppant magas volt, ennek következtében a folyó partfala teljesen átnedvesedett és sok helyen a folyóba omlott, majd a víz elvonulását követően hatalmas mennyiségű régészeti anyag került napvilágra. A sok maradvány közül Bakalov kiválasztott egy agyagból formázott ülő figurát, valamint egy bekarcolt díszítésű bikónikus [kettős kúp alakú – a szerk.] tálat, amit később a Vajdasági Múzeumnak adományozott. Bakalov a kollégáinak is megmutatta a leleteket, erre ők is elkezdtek hasonló anyagokat mutatni neki. A későbbiek folyamán biciklire ülve ellátogatott más régészeti lelőhelyekre is, így Aracsra (Arač), Tiszatarrósra (Taraš) vagy Kumánba (Kumane), ahonnan további számos érdekes régészeti tárgy került egyre gyarapodó gyűjteményébe.

Miután a törökbecsei önkormányzat képviselői értesültek Bakalov gyűjteményéről, úgy döntöttek, hogy megvásárolják azt a részét, amely a Törökbecse területéről előkerült tárgyakat foglalja magába. A Vajdasági Múzeum régészeinek és restaurátorainak segítségével a Bakalov-gyűjtemény megvásárlása 2015-ben valósult meg, azzal a feltétellel, hogy a megvásárolt anyagból állandó kiállítás készüljön a Művelődési Ház újonnan kialakított kiállítótermében. Ennek eredményeként jött létre és nyílt meg 2018-ban a *Törökbecse korszakai* című kiállítás,

amely ma is a Múvelődési Ház földszintjén látogatható, kurátora pedig a jelen cikk szerzője.

A kiállítás végigkíséri a település egész területén egykoron élt közösségek történetét, a legkorábbi letelepedett földműves újkőkori közösségektől egészen a 20. századig. Az első lakosok a Kr. e. 7. évezredben alakították ki falvaikat, akiket írott források hiányában Starčevo-Körös-Criş kultúráként tart számon a régészet-tudomány. Nyomukat Törökbecsén, Borjason, Precskán (Prečka), Beodrán (Novo Miloševo), Mátyás hajóján (Matejski brod) és Kumánban fedezték fel. A régióban a tiszai

(Kr. e. 5000–4600), illetve Vinča-kultúráként (Kr. e. 5400–4650/4550) ismert, késő újkőkori (Kr. e. 5400–4600/4500) közösségek hozták létre akár több mint száz házból álló településeiket. Törökbecse környéke kiemelten fontos a két közösség tanulmányozása szempontjából, ugyanis ez a két nagy kulturális egység itt nagyon intenzív keveredést mutat, amelynek pontos részletei még nem teljesen ismertek a régészek számára. A Törökbecsétől délre lévő Borjas lelőhelyen ráadásul nagymértékű településkonzentráció bizonyított, ahol az épületek centripetálisan (azaz egy középpontba rendezve) helyezkednek el, és árokrendszer

Törökbecse várának rekonstrukciója
(fotó: Medović Ildikó – 2023)

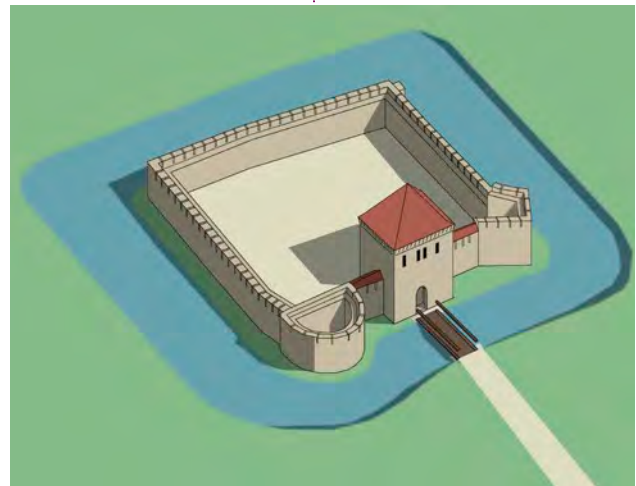
Magyar szíjveretek és ruhadíszek, Borjas, Mátyás hajója lelőhelyéről
(Múvelődési Ház, Törökbecse – 2023, fotó: Medović Ildikó)

zárja körül őket. A másik nagy újkőkori központ a Törökbecsétől északra található Mátyás hajójáról ismert. Magas fekvésének köszönhetően Vinča közösségek telepedtek itt le, amik hosszabb ideig élhettek a településen.

A Kr. e. 4. és 3. évezred fordulóján keleti irányból, a mai Ukrajna, Oroszország irányából új csoportok érkeztek a területre, ők a Jamnaja- vagy más néven gödörösíros kultúra képviselői voltak. Ők a Vajdaság területén is jellegzetes sírhalmokat, más szóval kurgánokat hagytak maguk után. Ezek a földhalmok jelentősen megváltoztatták Bánság és Bácska jellegzetes tájképét.

A galád vár rekonstrukciója
(fotó: Medović Ildikó – 2023)

Az aracsi pusztatemplomból származó középkori érme és gyűrű
(fotó: Medović Ildikó – 2023)

A Kr. e. 1. században a római legiók elfoglalták a Szerémséget és a Duna jobb partján lévő védelmi vonal, azaz a limes jelentette sokáig a birodalom határvonalát. A Bácskában és Bánátban ezidőtájt az ugyancsak a kelet-európai stepperégióból érkező iráni nyelvű szarmaták, valamint dák barbár törzsek éltek. Az ekkortájt folytatott aktív kereskedelemről tanúskodnak azok az éremleletek is, amik a község szinte minden régészeti lelőhelyén megtalálhatók. Törökbecse vidékét a 4. és 9. század közötti nagy népvándorlási hullámok is érintették, amelynek következtében az ide beköltöző germán nyelvű gepidák, a belső-ázsiai eredetű avarok és a szlávok is jelentős mennyiségű régészeti leletet hagytak hátra. Ezt követően a 10. századi korai magyar betelepülés nyomai is ismertek Borjasról és Mátyás hajójáról.

Galád várának neve a vlachok, bolgárok, szlávok és kunok felett uralkodó Galád bolgár hercegről (?) szóló legendákhoz kötődik. A források alapján itt már a 9. században palánkkal és sáncokkal körbevett földvár létezett. Galád herceg (?) lovas és gyalogos serege a Bánságtól a Dunáig, északon pedig az erdélyi határokig védte a helyet a közeledő magyaroktól. A herceg vereséget szenvedett Zsadánynál, de a magyarok a helyén hagyták, úgy, hogy továbbra is uralta a területet.

A középkorból két erősített központról, Törökbecse és Galád váráról van tudomásunk a térségből.

A kiváló stratégiai fekvésű törökbecsei erődöt valamikor a 14. század elején alapíthatták. A 14. és 15. század között közigazgatási központként működött, és nemcsak Aracs és Óbecse, de további 15 kisebb település is hozzá tartozhatott, többek között Aradi, Borjas, Écska (Ečka), Endrőd, Mátyás hajója, Szentkirály (Kraljevci), valamint Boldogasszonyfalva (Gospođinci).

A 16. század közepén az óbecsei erődítményt a törökök elfoglalták és átalakították kézműves és kereskedelmi központtá. A közeli Galád erődvárosa a törökbecsei várral egyidőben volt lakott, amely Beodrától (Novo Miloševo) nem messze helyezkedett el. Kisebb adminisztratív központként működött, és csak néhány kisebb falu tartozott hozzá. A karlócai béke határozata alapján 1701-ben végül mindkét erődöt (Óbecsét és Galádot is) elpusztították.

Az újkorban Törökbecse az egész Monarchia egyik fontos gabonakereskedelmi központjává vált,

Aracs a középkor folyamán az egyik legismertebb templommal, kolostorral, palotával és egy toronykapuval rendelkező központ volt, amely 13 kilométerre helyezkedik el a törökbecsei erődötől. Fontos kulturális és vallási központ volt, ahol magyar bencések, valamint görög szerzetesek is gyakorolhatták a vallásukat.

A ma is látható templomrom a 13. századból származik.

ahonnan a gabona mellett dohányáru, élőállat és bor is eljutott a Tiszán és a Dunán keresztül egészen Pestre és Bécsbe is. Az egykori jómódról a térségbeli nemesek és földbirtokosok (így Karácsonyi László, Rohonczy Gedeon, Hertelendy József és Dungyer Lázár) klasszicista, barokk és szecessziós stílusú kastélyai tanúskodnak.

A törökbecsei kulturális központban ezen a kiállításon kívül még további két régészeti kiállítás tekinthető meg. Az egyik *Az őskori Borjas titkai*, a másik pedig az *Aracs* címet viseli, amely az IPA határon átnyúló Magyarország–Szerbia programjának és a *Középkori kolostoros települések, közös kulturális örökség kiállításokon és a helyi közösségek turizmusán keresztül* című projektnek köszönhetően jött létre. A vállalkozás célja, amely a Vajdasági Múzeum, a Kecskeméti Múzeum és a Vajdasági Turisztikai Szervezet kezdeményezésére jött létre, a közös kulturális örökség gondozása.

Karácsonyi László pecsétje és pecsétgyűrűje (Művelődési Ház, Törökbecse – 2023, fotó: Medović Ildikó)

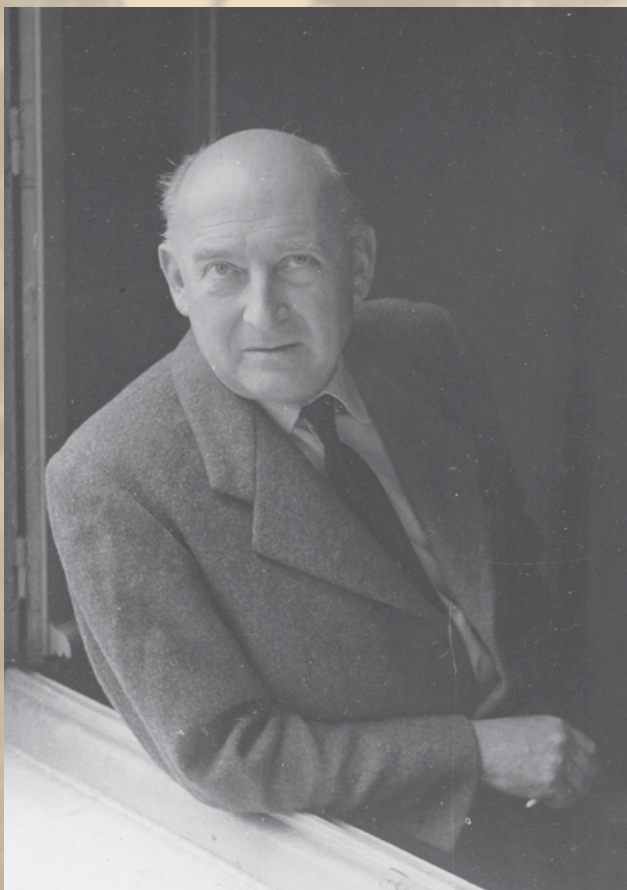
Szabadváry Tamás

Ki volt a kabai lemúr?

Fettich Nándor mint regényhős

54

A régészet és annak kutatói nem egy esetben mozgatták meg írók fantáziáját az elmúlt százötven évben. Érdemes a magyar meseszövés egyik legnagyobb alakjának, Jókai Mórnak, *Kiskirályok* című regényére gondolni, ahol a groteszk családi büszkeségével eltelt Tanussy urat ügyes álrégészek rövidítik meg vagyonában.

Rab Gusztáv (1901–1963) portréja, ismeretlen felvétele, 1960 körül

Jelen írásban is egy regényalakkal foglalkozunk, aki viszont nem kitalált személy, hanem mondhatni, egy régész életrajzának adaptált mása. Rab Gusztáv (eredeti nevén: Rohoska József, 1901–1963) neve még a rendszeres irodalomfogyasztók körében is ismeretlenül csenghet. Az újságíróból az 1930-as évekre elismert regényíróvá emelkedő Rab a II. világháború után kemény meghurcoltatást kapott osztályrészül. Emigrálása után Franciaországban telepedett le, azonban ott írt művei sem kerültek kiadásra 2018-ig. A *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* (1960) című regénye egy 1951 körül játszódó szombathelyi buszos „kultúrutazást” mutat be. A busz utasai a korszak nyomasztó politikai körülményei között szorongva érkeznek meg a városba, ahol a Járdányi-Paulovics Romkertben tartanak nekik vezetést. Egy helybéli varrónő, aki időközben a csoporthoz verődik, csodás jelenést lát a római romok között: a savariai születésű híres püspök, Szent Márton jelenik meg neki. A szokványosnak aligha nevezhető esemény azonban hatalmas galibát szül. A rettegett ÁVH ügynökei kiválnak a tömegeből és a pártközpontba kísérik a vallásos áhítatban tobzódó varrónőt, illetve még három, a buszos turisták közül kiemelt „tanút”. Utóbbiak között találjuk Ballagó Vendel régészt, akiről Rab az alábbiakat árulja el az olvasó számára:

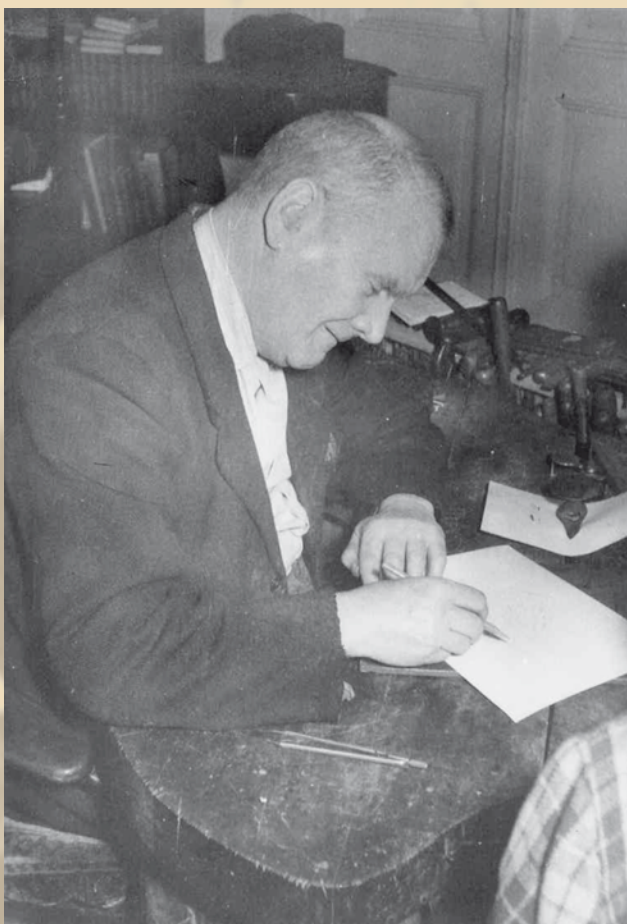
„(...) Ballagó Vendel Magyarország egyik legkiválóbb régész tudósa volt, európai hírű szaktudósa az avar kornak és az ázsiai eredetű szarvaslegendák mint jelképnek és leletnek egyaránt. De a szombathelyi ásatásokat nélküle végezték. Valaki, aki bejáratos volt az osztrák követség palotájába az Akadémia utcában, ahol a Magyar Dolgozók Pártjának országos központja székelt, megirigyelte nemcsak a múzeumi állását, hanem négyszobás lakását is a Magyar Tudományos Akadémia épületében. Ezért feljelentette őt a Nemzeti Múzeumban és az Akadémián egyaránt, azzal vádolva meg őt »cáfolhatatlan bizonyítékok alapján«, hogy 1942-ben a Hitler által elfoglalt Kijevben az Ukrán Szovjet Állami Múzeum faláról lekasztott egy ikont, a »Trónoló Máriát«. Pár nap alatt megfosztották állásától és lakásától, kizárták a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorából is. Ettől kezdve Ballagó Vendel a demokrácia nyílt ellenségének bélyegét viselte és sem ő, sem a családja nem volt többé biztonságban. A második világháború alatt valóban volt Kijevben, mégpedig a múzeum megbízatásából. De sohasem látta ő az ukrán »Trónoló Máriát«, az ősmagyarok kijevi köemlékeinek tanulmányozása volt a feladata. Össze is barátkozott szovjet régészekkel és emiatt a német megszálló parancsnokság mint kémgyanúst le akarta tartóztatni. De minthogy a felszabadulás után nem lépett be a pártba, hanem azóta is lankadatlan bizakodással napról napra várta a Vörös Hadsereg kivonulását az országból, egyáltalában senki sem csodálkozott azon, ami vele történt. Elcsapatása óta családjával együtt egy kültelki pincelakásban húzódott meg, volt már kávéházi zongorista, ötvösműhelyben inas, tenispálya-egyengető segédmunkás a »Vörös Csepel Sporttelepén« és végül lemur Kabán. Most aztán folyamatba tették a rehabilitációját. Nyilván fájdalomdíjnak szánták a menetjegyet, amellyel helyet foglalhatott a kultúrbuszban...”

A „tanúként” egyre nehezebb helyzetbe kerülő Ballagót a kihallgatást vezető Szopor elvtárs a teljes kétségbeesésig kínozza körmönfont kérdéseivel, melynek során további adatok is felbukkannak életéből (természetesen, az ÁVH a legpontosabb információkkal rendelkezik a „kultúrutazás” tagjairól). Ezek alapján egy aligha kétségbe vonható tény tárul elénk: Ballagó Vendel karaktere, ha eltekintünk az írói szabadság nyújtotta fantáziadús kerettől, egy az egyben Fettich Nándor (1900–1971) régészt testesíti meg.

Fettich Nándor (1900–1971) portréja, ismeretlen felvétele (MNM, KA, MT)

Ki volt a kabai lemúr?

Fettich Nándor időskori portréja, ismeretlen felvétele (MNM, KA, RA)

Elvitathatatlan tény, hogy Fettich az avar kor anyagi kultúrájának maradandót alkotó kutatója volt, sokszínű, muzikális és ritka kezűgyességgel megáldott tehetsége a készítecházi vizsgálatok úttörőjévé emelte. Fettich és László Gyula 1941. 12. 13-tól tartózkodott a németek által megszállt Kijevben, ahol a *Pe-cszerszka lavra* (Kijevi Barlangkolostor) súlyos károkat szenvedett múzeumában láttak el műtárgymentő feladatot, nem minden veszély nélkül. Fettich valóban sok esetben nem volt jó véleménnyel német kollégáiról, naplója alapján kifejezett ellenszenvet kellett benne von Franqué gróf, a német „tudományos csoport” vezetője, aki dühkitöréseiről volt hírhedt. Szovjet / ukrán régészekkel már korábbi útjai során is találkozott (akadt, aki a sztálini önkény áldozatává vált), Kijevben pedig szoros kapcsolat alakult ki közte és az éremtannal foglalkozó Shugajevszkij között, aki

kétségbeejtő körülmények között élt családjával és nem egyszer szorult a magyar régész segítségére.

Érdekes mozzanat, hogy a regényíró Ballagó Vendel portréjából „mellőzte” Fettich Nándor Budapest ostroma alatti szerepét, melynek során a Magyar Nemzeti Múzeum kijelölt főigazgató-helyetteseként élete kockáztatásával védte az intézményt. Rab helyette már egy újabb és erősen meghatározó mozzanatot emel ki: Fettichet 1949-ben minden előzmény nélkül elbocsátották a Nemzeti Múzeumból, tudományos pályáját ellehetetlenítették, 1950-ben akadémiai tagságát is megvonták. A valóságban nem az említett „Trónoló Mária” szolgáltatotta az indokot, hanem egy hasonlóan értelmetlen, koholt vád szerint az Esterházy-kincsek esetében követett el sarkos mulasztást. Érdekes, hogy egy Vadász Elemérhez intézett 1962-es levél tanulsága szerint Fettich (állítólag) csak évekkel később tudta meg, hogy kijevi útján végzett tevékenységét is kétségbe vonták, ami azonban ezek szerint mellékessé vált.

Itt kerül előtérbe a Rab Gusztáv regényében említett, talán az olvasó számára nehezen értelmezhető „lemúrság”. Fettich valóban alkalmi munkákból tengette életét, mely sok esetben keményebb fizikai munkát jelentett. Ballagó Vendelről az alábbiakat tudjuk meg:

„(...) Merjem-e elárulni nektek, hogy kicsoda Falstaff? Miért is ne! Hiszen gondosan el fogom rejteni naplóm. Míg a népszabadság nevében népünk rab-szolgaságban él, addig feljegyzéseimet senki sem fogja olvasni. Falstaff csupa izom, szikrázó szellem, tárgy tudás, nyelvtelenség, szomjúság, éhség, étvágy, zene, ókori síremlék; vers és dombormű, ez az ember. Azért neveztük el Falstaffnak, mert három vöröshagymát is meg tud enni egy darab zsíros kenyérral és ettől jókedvében énekel, méghozzá olasz operaáriákat. Egy spanyol filozófustól azt tanulta, hogy a művészetek elembertelednek, azaz kezdik függetleníteni magukat az emberi igényektől, az emberi tetszéstől, magától az emberi természetétől. Picasso Kék ruhás nője épp olyan embertelen, mint a marxizmus... Igazi nevét nem írom le, de megmondom: Falstaff az ország legkiválóbb régész tudósa. Azaz csak volt. Mert ma lemúr.”

A kijevi Lavra bejárata 1941 decemberében,
Fettich Nándor felvétele (MNM, KA, RA)

Ballagó Falstaff mellékneve (a hagymaevés kapcsán) valószínűleg Giuseppe Verdi 1893-as vígoperájának szereplőjét örökíti meg, míg a lemúr pedig leginkább arra utalhat, hogy a mellőzött tudóst állati sorba taszította a rendszer. Fettich 1950–1951-ben közeli barátja, Bendefy László révén mérnöki napszámosként dolgozott Akasztón, Dunapentelén (Dunaújváros), Hartán és Kunszentmiklóson, ami a korábban kisebb infarktuson átesett régész hatalmas munkabírási szervezetét ismételt kihívás elé állította.

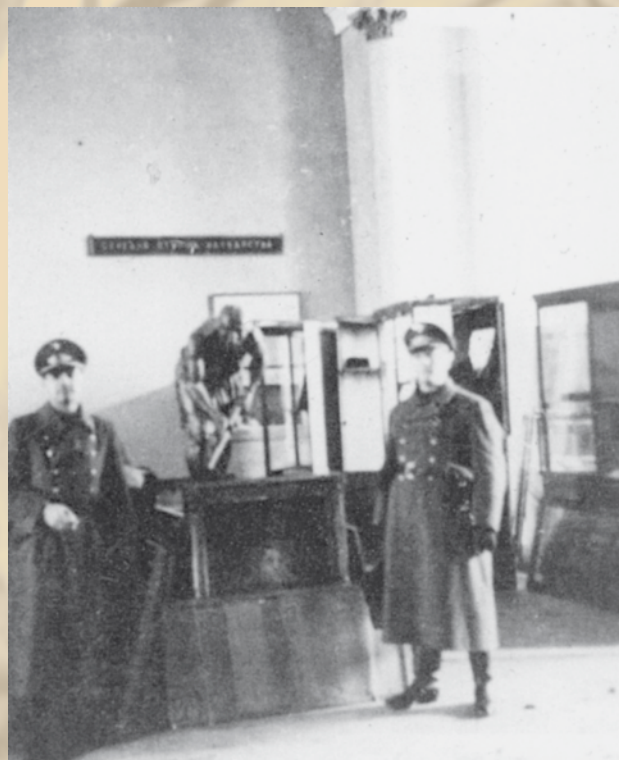
Rab Gusztáv regényével kapcsolatban egy kérdés merülhet fel: az író honnan ismerhetett olyan bizalmas adatokat, melyeket Fettich egyébként maga is titkolt, és csak egy szűk kör tudott róla? Ennek magyarázatát Rab életpályájában találjuk meg. 1949-ben (!) kizárták a Magyar Írók Szövetségéből, mivel nem

volt hajlandó Sztálint éltető cikkeket írni, újságírói tevékenysége ellehetetlenült. A súlyos helyzetben, egészen 1956-ig, a Keleti-főcsatorna építésében vett részt, földmérőként, geodéziai technikusként, később pedig brigádvezetőként dolgozott. E periódusban több közös pont is van, ahol a földmérő és a mérnöki napszámos találkozhatott, mint a már említett Akasztó, ahol mindketten megfordultak. Nagy valószínűséggel, a régész és az író bizalmasabb viszonyba kerülhetett egymással, az 1958-ban véglegesen emigrált Rab aligha hallott többet Fettichről, későbbi kapcsolatokról semmilyen levelezés nem áll rendelkezésre, míg az utóbbi pedig soha nem olvashatta a kéziratban maradt regényt.

☆☆☆

Ki volt
a kabai
lemúr?

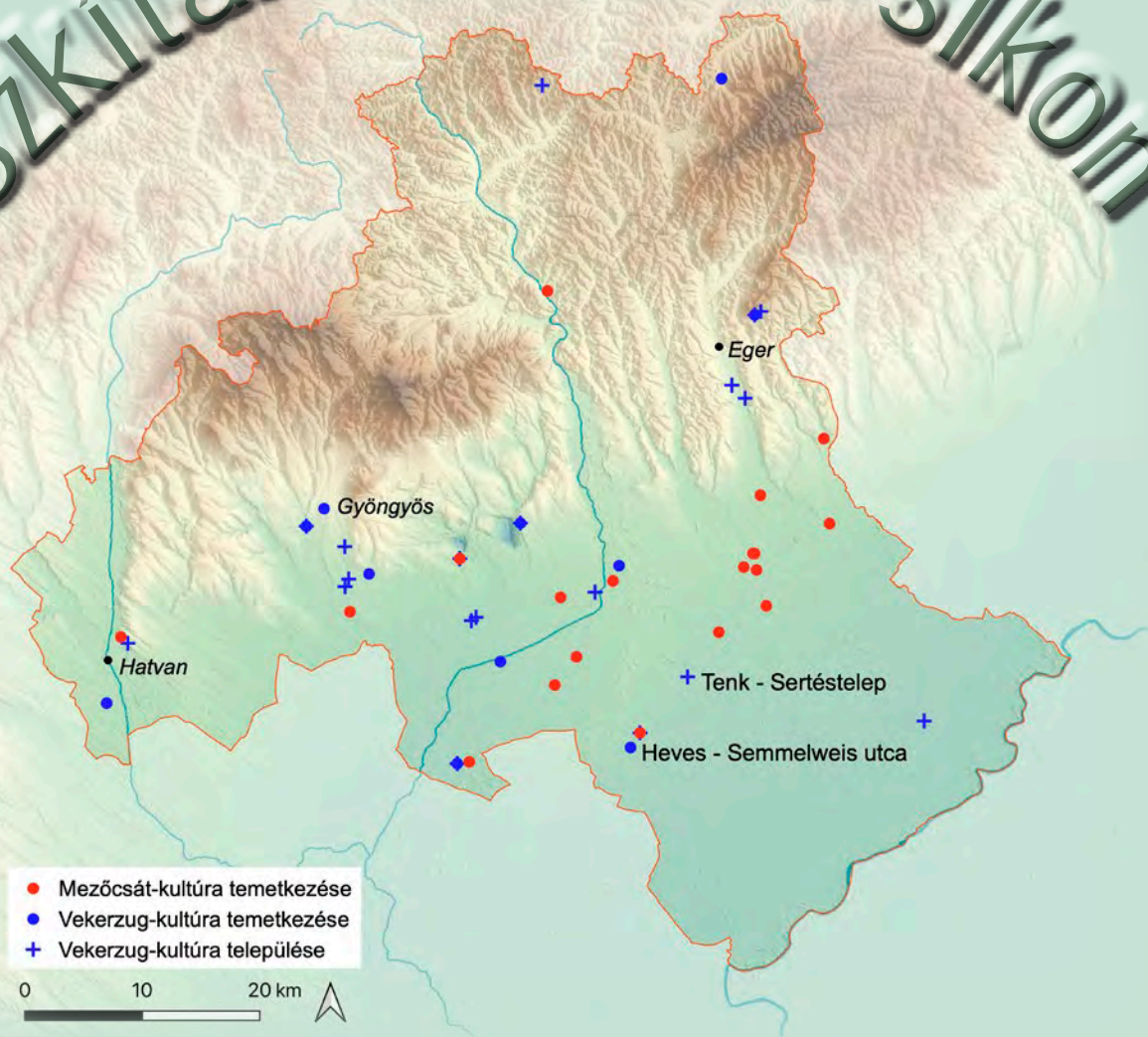
Fettich Nándor és László Gyula a kijevi Lavrában,
1941. december, ismeretlen felvétele (MNM, KA, RA)

Hrabák Zita

58

Szkiták a Hevesi-síkon

Kora és középső vaskori lelőhelyek Heves vármegyében (készítette: Hrabák Zita)

A kora és középső vaskorban, a Kr. e. 9–4. század között az Alföldön élt népek kultúrája számos módon kötődik az eurázsiai steppe lovasnád közösségeinek kultúrájához. A Kelet-Magyarország területére betelepülő népelemek a birtokba vett területeken a késő bronzkori lakosság továbbélő közösségeivel találkozhattak, akiknek hagyatékát elsősorban az Északi-középhegység földvéraiból ismerjük. Azt is tudjuk, hogy ezeket a földvárakat a keletről érkező fegyveresek több

hullámban is megtámadták, erre a környezetükben nagy számban talált keleti típusú nyílhegyekből lehet következtetni. (A Kr. e. 8–7. század folyamán különböző időben lezajlott ostromok nyomait azonosították a Bükkben többek között Cserépfalu-Mésztető, Felsőtárkány-Várhegy és Dédestapolcsány-Verebce-tető erődített településeiben.) A hadjáratok célja zsákmányszerzés vagy a régió megszállásának előkészítése lehetett.

A kora vaskorban újonnan megjelenő, steppei jellegeket is mutató, ún. preszkíta kultúrájú népességet a 20. században Mezőcsát-kultúra néven különítette el a régészeti kutatás. Hagyatékukat egyelőre csak kis sírszámú temetőkből ismerjük, melyek Magyarország területén elsősorban a Maros és a Körös torkolatvidékén, valamint az Alföld és az Északi-középhegység határterületén sűrűsödnek. A Mezőcsát-kultúra temetői Heves vármegye területén az alföldi területek és a hegyvidék találkozási zónájában helyezkednek el, kb. 100–150 méter közötti tengerszint feletti magasságon, de e kultúra képviselői a folyóvölgyek mentén magasabban fekvő, hegyvidéki területekre is behatoltak. Füzesabony környékén a lelőhelyek sűrűsödése, a temetők viszonylag nagy sírszáma és az itt előforduló hatalmi jelvények (egy márványbuzogány és a kultúra sírjaiban még ritkán előforduló lószerszámzat) alapján egy hatalmi központ megléte is feltételezhető. A helyi, késő bronzkori közösségek szokásaitól gyökeresen eltérő temetkezési rítus és a tárgyi hagyaték egyes elemei

Heves-Semmelweis utca, vaslándzsa és pajzsfogó(?)
(fotó: Szinok Gábor)

alapján valószínűsíthető, hogy ezek a csoportok valamikor a Kr. e. 9–8. században a Kárpát-medencébe vándorolt közösségek lehettek, akikben minden tekintetben a szkíták előhírnökeit láthatjuk.

A szkíta jellegű kultúra Magyarországon a Kr. e. 7. század második felében, az Alföld középső és északi részén, az Északi-középhegységben és a Kisalföld északi részén jelent meg. E kultúra hagyatékát – egyik nagy sírszámú, Szentes határában feltárt temetője nyomán – Vekerzug-kultúra néven nevezzük. Hagyatékuk kapcsolatot mutat a Dnyeper és Dnyeszter középső folyása menti erdős steppe, illetve a Fekete-tenger melléki területek emlékeivel; ugyanakkor erősen helyi színezetű. A temetkezési rítusok változatossága, a kultúrán belül tapasztalható regionális különbségek és a tárgyi anyag kapcsolatrendszere alapján a Vekerzug-kultúrát különböző eredetű, hagyományú csoportok, így részben az újonnan betelepülő közösségek, részben pedig a helyben talált lakosság továbbélő csoportjai alkották.

Heves-Semmelweis utca, zsugorított rítusú temetkezés (fotó: Szabó János Győző)

Kézzel formált kerámiaedények Heves-Semmelweis utca lelőhelyről (fotó: Farkas Csilla)

A Vekerzug-kultúra lelőhelyei Heves vármegyében elsősorban azokon a területeken sűrűsödnek, ahonnan a Mezőcsát-kultúra temetkezéseit is ismerjük, de olyan területeken is jelen vannak, ahonnan a preszkíta időszak lelőhelyei egyelőre nem ismertek, pl. a Tisza árteréhez közelebb, valamint a folyók mentén, a hegyvidéki részeken (pl. Gyöngyös és Eger környéke) és a hegyvidéki régió belső területein is nagyobb számban megtalálhatóak. Ebből az időszakból a temetkezések túlsúlya mellett már településeket is nagy számban ismerünk. Az Alföld erdős steppei jellege, a folyószabályozások előtt még kiterjedt mocsárvilága miatt nomadizálásra alapvetően nem volt alkalmas, így a természeti feltételek itt inkább a letelepedett életmód számára kedveztek. A szkíta időszakból ismert, különböző méretű, szórt szerkezetű, falusias jellegű lelőhelyek arra utalnak, hogy a közösségek állandó jellegű településeket is használtak. A települések állatcsontanyaga alapján azonban úgy tűnik, hogy a komplex gazdálkodásuk keretein belül az állattartás lehetett a megélhetés alapja, a hegyvidékeken a juh és kecske, az alföldi területeken a szarvasmarha tartás dominanciájával. Emellett kiemelt szerepe lehetett a lótenyésztésnek és a lovakkal való kereskedelemnek is. A településeken fejlett kézműipari tevékenységet is folytattak: fazekas-, kovács-, csont- és agancsfeldolgozó műhelyek működtek és textilkészítés is folyt.

Az alábbiakban a Hevesi-sík két jellegzetes lelőhelye, egy temető- és egy településrészlet ismertetésén keresztül mutatjuk be a térség szkíta korának alapvető jellemzőit.

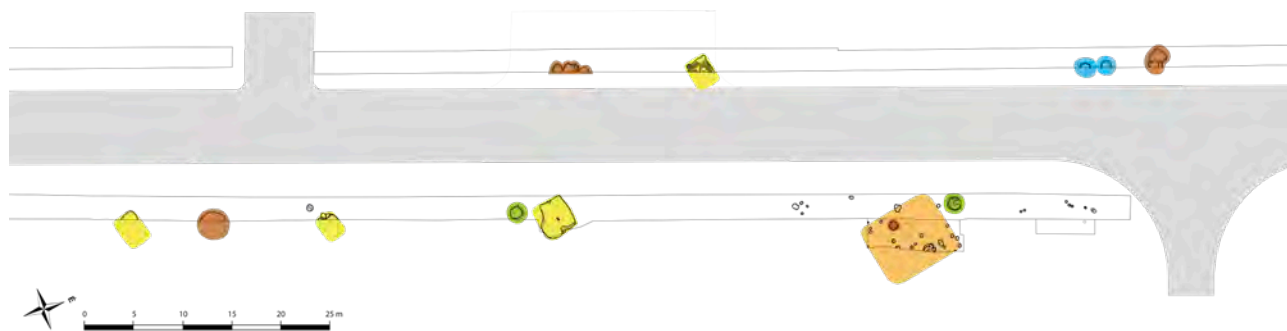
Hevesen a Semmelweis Ignác utcában feltárt szkíta temető kutatását 1962–1963 között az egri múzeum régésze, Szabó János Győző vezette. A temető részletes értékelését az egri múzeum 1969. évi évkönyvében közölte, mely jelen ismertetés alapjául is szolgál. A temetőnek összesen 27 sírját tárták fel, de az ásató véleménye szerint még mintegy 50 temetkezés rejtőzhetett a föld alatt. 27 feltárt sírjával és az itt nyugvó 29 eltemetettel a hevesi

lelőhely a legnagyobb sírszámú ismert szkíta kori temető a Hevesi-síkon, és az egri Nagy-Eged déli lejtőjén feltárt 61 síros temető után a második legnagyobb sírszámú Heves vármegyében.

A hevesi temetőben a temetkezési rítusoknak többféle típusát lehetett megfigyelni. Az egyik legjellemzőbb – 13 egyént temettek el így – a csontvázas temetkezési rítus. A sírok többségében ún. jobb oldali zsugorításban, felhúzott lábakkal helyezték a sírba a halottakat. Három esetben a halott törzse a hátán feküdt, és csak a lábak voltak behajlítva a jobb oldalukon. Ebből egy esetben meg lehetett figyelni, hogy a hátán fekvő halott lábai eredetileg felhúzva voltak, csak a föld súlya alatt dőlhetek idővel a jobb oldalukra.

Üveg- és kerámiaigyöngyök Heves-Semmelweis utca lelőhelyről (fotó: Molnár Ágnes)

Tenk-Sertés telep, a vaskori település feltárt részletének főbb objektumtípusai – narancssárga: díszített padlójú épület, sárga: félig földbe mélyített épület, zöld: méhkasos alakú gabonátároló verem, barna: egyéb típusú gödör, kék: kút (készítette: Hrabák Zita)

Míg a halottak zsugorított helyzetben teljesen oldalt, ún. magzati vagy alvó pozícióban való fektetésének hosszú hagyománya van, mely számos korszakban jelen volt a vaskort megelőző időszakban a Kárpát-medencében és azon kívül is, a halottak háton fekvő, térdben felhúzott, behajlított lábakkal való sírba fektetése már specifikusabb fektetési forma. Elsősorban a steppei eredetű csoportok körében volt jellemző, például a késő rézkori ún. Jamnaja-kultúrában és a Mezőcsát-kultúrában is előforduló, jellegzetes temetkezési mód volt.

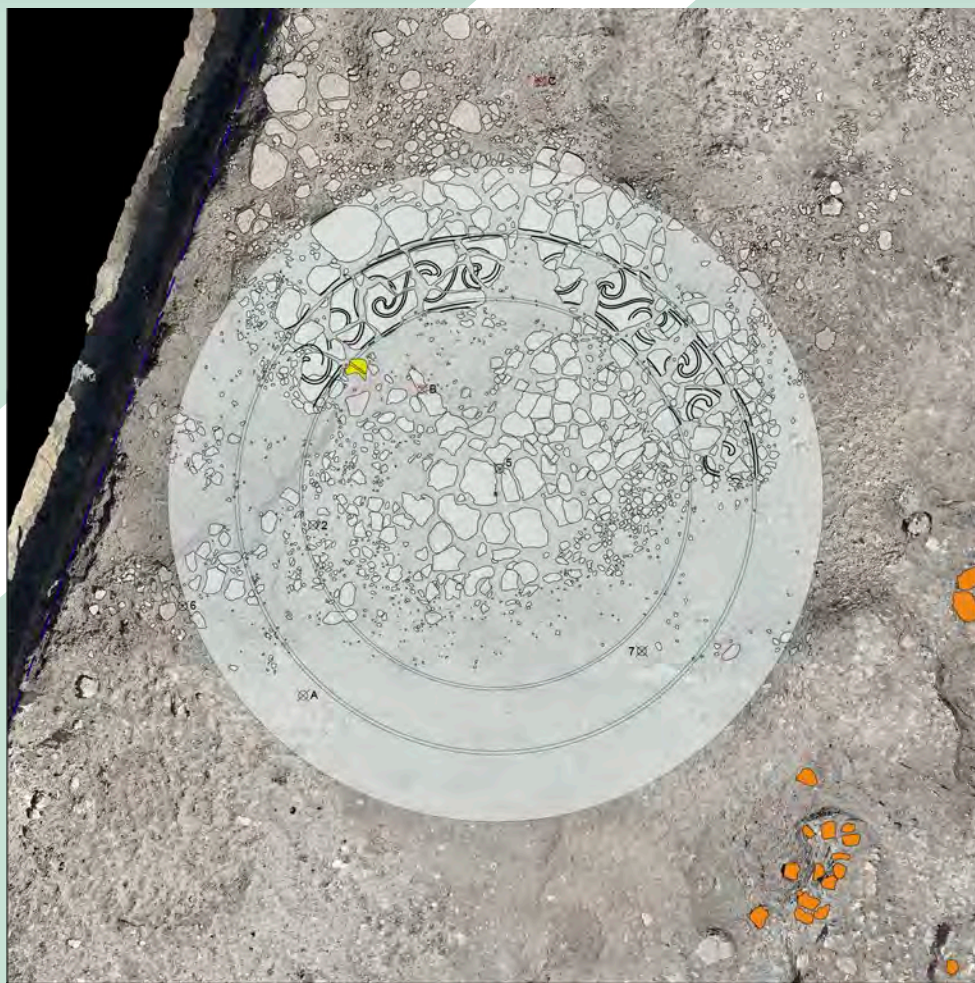
16 egyént temettek el hamvasztásos rítussal, melyből 13 esetben a hamvakat urnába helyezték. Az urnaként szolgáló edényeket több alkalommal tállal borították le, ez szolgált fedőként, amely szokásnak jól megfogható hagyományai vannak a helyi késő bronzkori közösségek

körében. A feltárt sírok közül mindössze három volt ún. szórt hamvas rítusú, ezekben az esetekben az átlagosnál nagyobb, oldalaival a négy égtáj felé tájolt, közel négyzetes sírgödörbe szórták a hamvakat. A szórt hamvas sírok – két férfi és egy nő nyugodott bennük – az ásató értékelése szerint a közösség vezető rétegének temetkezései lehettek. Erre utal a kiemelkedő leletanyaguk: nemesfém ékszer, bronz karperecek és fegyverek csak ezekből a sírokból kerültek elő.

Különleges temetkezési módként emelhetőek ki a kettős temetkezések, az egyik sírban egy férfi és egy nő egymásra fektetett, egymásba karoló váza feküdt, egy másik sírban egy nő váza nyugodott, a feje mögé tett urnába pedig egy férfi hamvait helyezték. Volt olyan sír is, ahol a lábszárak nagyon erősen visszahajlított helyze-

Tenk-Sertés telep, tapasztott padló részlete spiráldíszes mezővel (fotó: Hrabák Zita)

Tenk-Sertéstelep, tapasztott padló részlete spiráldíszes mezővel
(ortofotó: Ritz Henrik, grafika: Hrabák Zita)

Tenk-Sertéstelep, díszített padló részlet tisztítása és dokumentálása
(fotó: Hrabák Zita)

Tenk-Sertéstelep, korongolt tál
a tapasztott padlójú épületből
(fotó: Hrabák Zita)

téből arra lehetett következtetni, hogy a halottat megköntözve tették sírba. Ezt a jelenséget leggyakrabban azzal magyarázzák, hogy az így eltemetett ember a közösségből kivetett személy lehetett, akit azért kötöztek meg, hogy megbüntessék, avagy babonás félelemből, hogy lelkének visszajárását megakadályozzák.

A hevesi temető is jól példázza a Vekerzug-kultúrának azt a sajátosságát, hogy akár egy közösségen belül is többféle szokás szerint temetkeztek. A temetkezési rítusok sokféleségét és a kultúra elterjedési területén tapasztalható regionális eltéréseket a kutatás elsősorban azzal magyarázza, hogy a Vekerzug-kultúrát alkotó népesség különböző eredetű, különböző hagyományú csoportokból állt össze, helyi eredetű lakosság és más régiókból újonnan érkező közösségek is alkotó részüké váltak. Szabó János Győző felhívta a figyelmet arra is, hogy Hevesen a temetkezési szokások az elhunyt nemével is összefüggnek, zsugorított csontvázas rítussal elsősorban nőket és gyermekeket, urnás hamvasztással pedig elsősorban férfiakat és gyermekeket temettek el. Ezenkívül a társadalmi rang is összefüggést mutat a rítussal. A kultúra vezetőrétegének tagjait szinte kivétel nélkül szórt hamvasan temették el. Heves vármegyéből a hevesi sírokon kívül példaként említhető Tarnabod-Téglás körárkos halomsírja, amelynek egyik temetkezésébe keleti fegyverzettel, pikkelypáncéllal és vascsákánnyal temettek el egy férfit. Egy másik példa az Aldebrő-Ilona-tábla lelőhelyen a közelmúltban feltárt temetkezés, ahol egy vasnyelű bronztükörrel, gyöngy ékszerekkel, bronz karperecekkkel, elektron spirálékszerekkel, aranylemezekkel díszített viseletben, orsógombkészlettel és homokkölap mellékletekkel temettek el egy magas rangú nőt egy faszervezetes sírba. Elképzelhető, hogy urna nélküli, azaz szórt hamvas volt az a megbolygatott, gazdag leletanyagú, hamvasztásos rítusú temetkezés is, amely 1907-ben

Gyöngyösön került elő. A sírból 6 ózfigurával díszített bronzcsörgő, bronzkolompok, csüngők, két vaslándzsa és két zablakészlet került elő egyéb olyan leletekkel, amelyek alapján feltételezhető, hogy egy díszes kocsit vagy a kocsinak egyes részeit is eltemették az elhunytal. A különböző temetkezési módok háttérében összességében tehát etnikai, kulturális, társadalmi különbségek keresendők.

A hevesi síroknak közel felében volt melléklet (az emberi maradványokon és az urnaként szolgáló edényeken kívül). A temető leletanyagának túlnyomó többsége kerámiaedény, amely urnaként vagy a halott számára útravalóul szánt ételmelléklet tárolására szolgált. A 42 edényből 5 kivétellel mind korong nélkül készült. Megfigyelhető, hogy az őskor korábbi időszakához képest a Vekerzug-kultúra idejére jelentősen visszaesett a korong nélkül készített kerámia minősége, a formavilág és díszítés is leegyszerűsödött. Ez a jelenség összefüggést mutat a korongolás tértnyerésével is, amely technika a szkítákkal jelent meg a Kárpát-medencében a Kr. e. 6. század elején. A korongolás a Mediterráneumban már a bronzkor óta elterjedt gyakorlat volt, amely ismeretet a Fekete-tenger partjának görög gyarmatvárosaiban dolgozó fazekasok terjesztettek el a velük kapcsolatba kerülő nomád népek körében. Jellemző, hogy a Vekerzug-kultúrával egyidőben a Dunántúlon még kézzel formázva készítették a magas minőségű, díszített kerámiaedényeket. Itt a korongolás elterjedése és ezzel együtt a kerámiaművesség elmozdulása a termelékenység és egységesedés felé a kelta korra tehető.

Vasból készült eszközökkel is a szkíta korban találkozzunk először nagyobb számban. A preszkíta időszakban a vas használata még nem volt ennyire elterjedt, a Mezőcsát-kultúra temetkezéseiben legfeljebb apróbb tárgyak, vasból készült árák, egy-egy gyöngy, karperec fordul elő. Ugyanakkor a korabeli kincsleletekből nagyobb számban

Kézzel formált fazekak Tenk-Sertéstelep lelőhelyről (fotó: Hrabák Zita)

ismerünk vastárgyakat, főleg lószerszámzat részeit és fegyvereket. A szkíta korban a kovácmesterség már az egyik legfontosabb kézműipari tevékenységgé vált, amit a vaseszközök általános elterjedtsége mutat. A hevesi temetőben a legtöbb vaslelet a közösség egyik vezető tagjának tulajdonított szórt hamvas temetkezésből került elő. Egy keskeny, nádlevél alakú vaslándzsa, egy vaskés és egy, az ásató által pajzsfogóként értelmezett vaspánt, valamint egy fenőök alkotta az eltemetett férfi felszerelését. A fegyverek és lószerszámok a Vekerzug-kultúra gazdagabb mellékletű férfisírjaiban voltak jellemző mellékletek. A fegyveres sírok nem túl gyakori, mégis jellemző csoportot alkotnak a kultúrán belül (arányuk 8% körüli). Mint említettük, az Alföldön a preszkíta Mezőcsát-kultúra körében a lószerszámok és fegyverek csak igen ritkán fordulnak elő sírmellékletként, ezzel szemben a szkíta jellegű Vekerzug-kultúra körében a fegyveres sírok jól megfogható csoportja a társadalom átalakulását, egy fegyveres réteg elkülönülését, valamint azt jelzi, hogy a lószerszámok és fegyverek ebben az időszakban már nélkülözhetetlen elemeivé váltak a vezető réteg reprezentációjának.

A temető egyetlen nemesfém tárgya egy ún. spirál-ékszer volt, egy elektron lemezzel bevont, spirál formájú, bordás testű bronzöntvény. A kultúra egyik vezérletének tekinthető ékszertípus a rangos női viselet jellegzetes eleme volt. A temetkezésekben a fej környékén szokott előkerülni általában egy vagy két darab, ez alapján fejdísz részeként vagy hajba fűzve, esetleg fülbevalóként viselhetők.

Női és gyermeksírokban gyakori és jellemző leletnek számítanak a változatos színű és formájú gyöngyök.

Hevesen 6 temetkezésből kerültek elő üvegből, kerámiából és borostyánból készült gyöngyök, ebből három sírból 9, 30, illetve 52 gyöngyből álló teljes nyaklánc. Míg a kerámiagyöngyöket elsősorban a Vekerzug-kultúrára jellemzőnek, így helyi készítésűnek tartják, a borostyángyöngyöket és az üvegyöngyök egy részét kereskedelem útján szerezhették be.

Szintén női és gyermeksírok jellemző mellékletei az orsógombok és az ún. dörzs- vagy őrlőként értelmezett kőlapok. A lapos kövek sírba helyezésének szokása keleti eredetűnek tartható, a Kaukázus vidékén és a Fekete-tengertől északra fekvő területeken ez a szokás a preszkíta időszakban is dokumentált, és a Mezőcsát-kultúra temetkezésiben is egy jellegzetes, a női sírokhoz kapcsolódó rítuselem volt. Ezek a tárgyak mint a fonás és őrlés eszközei, fontos szerepet tölthettek be a hétköznapi életben is, de a hitvilágban és a temetési rítus során újabb jelentéstartalommal gazdagodhattak.

A másik, vizsgált lelőhely egy szkíta kori település Tenk-Sertéstelepen került elő. Régészeti feltárást itt 2015-ben Farkas Csilla vezetésével végeztünk a 31-es út szélesítéséhez kapcsolódóan. A lelőhelyen közel 170 jelenséget tártunk fel, amelyekből mintegy 60 objektumot lehetett a vaskor idejére keltezni. Az út két oldalán elhelyezkedő kutatási szelvényekbe sok esetben az objektumoknak egy részlete esett, ezért a jelenségek funkciójára és a településszerkezetre vonatkozó következtetéseink sok esetben csak feltételesek.

A település feltárt objektumai az ásási terület egészen lazán szóródva jelentkeztek, csak az északi területen figyeltünk meg egyfajta rendezettséget. A településen feltárt 6 (két esetben nagyobb biztonsággal, négy esetben feltételesen meghatározott) félig földbe mélyített házból négy ezen a területen került elő. Az épületek a szkíta településeken jellemző, kis alapterületű (10–15 m² méretű), lekerekített sarkú téglalap alakú, félig földbe mélyített, valószínűleg eredetileg felmenő falú és nyeregtetővel fedett épületként képzelhetőek el, melyeket lakóépületként vagy melléképületként használtak. A házak környezetében méhkas alakú gabona tároló vermek kerültek elő, amelyekkel együtt egy-egy háztartási egységként értelmezhetőek. Az egykori falunak három kútját is feltártuk.

A lelőhely igazi különlegessége, hogy előkerült egy szkíta kori, díszített padlójú, cölöpszerkezetes, felszíni építmény is. Az épületnek először az agyagból tapasztott padlója került elő 40–45 cm-rel a jelenlegi felszín alatt, még a humuszrétegben. Az erősen felaprózódott állapotban talált padlót összesen mintegy 25 m²-en tudtuk feltárni, de ennél nagyobb területre terjedhetett ki. A padlót egy helyen egy körbefutó spirálmotívummal és egy díszítetlen sávval keretezett, 175–180 cm átmérőjű, kör alakú mező díszítette. A motívumot árkolással alakították ki, a még képlékeny agyagba rajzolták bele. A díszített mezőnek az északi fele maradt meg viszonylag épen, a többi része elpusztult, de a megmaradt rész alapján mintája kisserkeszthető. A padlóréteg alatt jelentkezett egy kerek gödör, valamint cölöphelyek sorai bontakoztak ki, melyek kirajzolták az egykori cölöpszerkezetes épület fő tengelyeit.

A tenki díszített padlójú épület párhuzamait keresve megállapíthatjuk, hogy a Vekerzug-kultúra körében teljesen egyedülálló leletről van szó, hasonló jelenségeket ezen a körön kívül találunk. Az egyik régió, ahonnan ilyen spiráldíszes objektumokat ismerünk, Erdély. Itt a középső bronzkori Wietenberg-kultúra (Kr. e. 1500–1200) településeinek emblematikus emlékei a spiráldíszes, kerek oltárok. Ezek közül legépebben a Segesvár-Wietenberg-dombon feltárt két spiráldíszes oltár maradt meg. Az oltárok egymás közelében, az egykori település központi részén, nyílt téren álltak, felületük erősen át volt égve, ami arra utal, hogy rendszeresen, valószínűleg nagyobb ünnepek alkalmával tüzet raktak rajtuk, amit esetleg áldozat bemutatása kísérhetett. Hogy ezeknek a tűzhelyeknek különleges funkciója volt, arra a díszítettségükből, valamint a környezetükben előkerülő különleges tárgyakkól (pl. agyag kocsimodellek, szobrocskák)

következtethetünk. Ugyanakkor a Wietenberg-kultúra oltárai legalább 6 évszázaddal korábbiak, mint a tenki lelet. Időben és kulturálisan jóval közelebbi párhuzamokat ismerünk a Szerémség, Vajdaság, Bánát és az Al-Duna vidéki törzsterületű, kora vaskori ún. Bosut-Basarabi-kultúrkör (Kr. e. 850/800–650) területéről. Egy Kr. e. 800–750-re keltezett, preszkíta kori, spiráldíszes oltárt Ukrajnában,

Zsobotin lelőhelyen, a Dnyeper középső folyásának vidékén is feltártak. Ez esetben a nagy mennyiségű Basarabi import leletanyag miatt az oltár megjelenését az említett kultúra hatásának tulajdonítják vagy az Al-Duna vidékéről betelepülő lakossággal hozzák összefüggésbe. Időben és formailag még közelebbi, a Bosut-Basarabi-kultúrkör szerbiai területén, Kisfalud/Vašica-Gradina na Bosutu és Mozsor/Mošorin-Feudvar lelőhelyekről ismertek spiráldíszes oltártűzhelyek, melyek a Kr. e. 7. századra keltezhetőek. Időrendben ezt követi a tenki lelet. A padló bontásából és a padló alatti gödörből előkerült korongolt edénytöredékek olyan fejlett korongolási és esztergálási technikát mutatnak, amelyek alapján jelenlegi ismereteink szerint az épület a Kr. e. 6. század derekánál korábbra nem keltezhető.

Számos kérdés további kutatásra és magyarázatra vár még: ki tudjuk-e tölteni azt a körülbelül fél évezredes hiátust, amely a középső bronzkori, erdélyi Wietenberg-oltárok, majd a formailag nagyon hasonló Basarabi-oltárok megjelenése között eltelik? Választ kell adnunk továbbá arra a kérdésre is, hogy a Tenken megtelepedett szkíta kori lakosság milyen kapcsolatban állt az Al-Duna vidéke lakosságával. Mivel magyarázható, hogy egy alföldi közösség körében megjelenik egy olyan oltártípus és ehhez kapcsolódóan valószínűleg hitvilági elképzelések és kultuszok, amelyek a szkíta jellegű kultúra számára alapvetően idegennek tekinthetők?

Orsónehezékek Tenk-Sertéstelep lelőhelyről
(fotó: Hrabák Zita)

ELFELEDETT KRIPTÁK

1.

Kevés annál izgalmasabb dolog van, mint leereszkedni egy kriptákkal teli, elfeledett altemplomba – legalábbis régész szemmel. Nekünk 2022 őszén alkalmunk nyílt erre Szegeden, így érthető, hogy nem kis izgalommal vágtunk neki a munkának. Természetesen nem véletlenül botlottunk bele egy altemplomba, lássuk hát az előzményeket!

Atörökök elől menekülni kényszerülő belgrádi minoriták 1739-ben települtek Szegedre. 1742-ben kapták meg Mária Terézia szabadalmi levelét, a hívek alamiznájából 1747-ben ezt követően építették fel rendi kolostorukat Felsővároson. A jelenleg is álló, barokk stílusú felsővárosi Szent Miklós-plébániatemplom 1767-re készült el. A templomot Tapolcsányi Gergely, szegedi piarista rektor áldotta meg.

A templomhoz altemplomot is építettek, ahová az 1879-es szegedi nagyárvízig temetkeztek – később ezt befalazták, és szinte teljesen megfeledkeztek róla. Története hosszú idő után 2011-ben indult újra, amikor előkészítő munkálatokat végeztek a templom jövőbeli felújításához. Ekkor derült fény arra, hogy a ferences rendi szerzeteseknek és az egyházközség néhány tagjának még tudomása van a hajdani lejáratok helyéről.

Az altemplom létét – melyet írott források is bizonyítottak – a kétezres évek első éveiben a templom padlóján támadt nagy repedés is alátámasztotta, mely alatt egy jókora üreg volt sejtendő. 2012 szeptemberében végül hosszas előkészítés és számos előzetes vizsgálat után áttörték a padlót a templombelsőben, és utat nyitottak az akkor már több mint százharminc éve lezárt altemplomba, ahol a helyszíni felmérések szerint hatvanhárom épített sírhelyet találtak, melyből harminckilencet érintetlennek vélték.

A zárt kripták némelyikén jól olvasható feliratok látszódtak, míg több esetben csak sejteni lehetett ezeket. A legkorábbi kiolvasható dátum 1751 volt, míg a legkésőbbiek közvetlenül az árvíz előttről származtak. Az eltemetettek a feliratok alapján egy kivétellel világi személyek – a konfráterek és hozzátartozói – voltak.

Világossá vált, hogy az altemplom bejárható része nem húzódik be a szentély alá, ami főleg annak fényében volt különösen érdekes, hogy a szerzetesek emlékezete szerint az egyik lejárát az oltár mögött helyezkedett el, így elképzelhetőnek látszott, hogy akár további, lezárt traktusok is rejtőznek még a templom alatt.

A felújítási munkálatok – ezzel együtt a további kutatások is – 2012-ben végül sajnos elmaradtak. Minket ennek ellenére nem hagytak nyugodni a föld alatt rejtő kripták, így az egyház hozzájárulásának köszönhetően (ezúton is köszönjük Fazakas Attila plébános

A minorita rend, azaz a Konventuális Kisebb Testvérek Rendje egy pápai joghatóságú, római katolikus, kolduló, férfi szerzetesrend, melyet Assisi Szent Ferenc 1209-ben alapított.

A konfráter egy szerzetesrend vagy egyházi egyesület tiszteletbeli tagja.

1. Feliratok vizsgálata és fotózása UV-fényben

2. Szent Miklós-plébániatemplom és minorita rendház (Szeged-Felsőváros)

3. Az altemplom üres kriptái

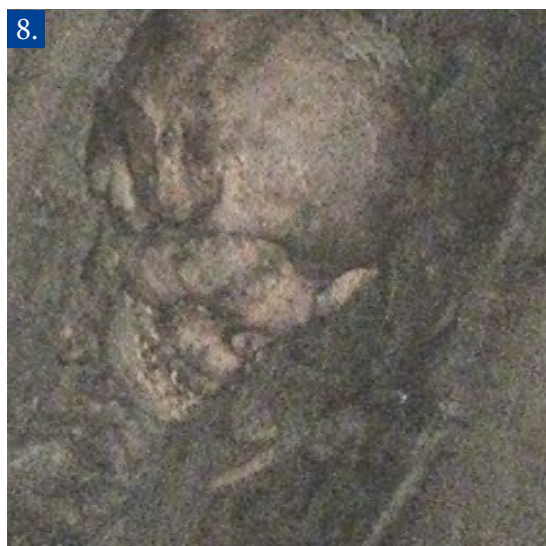
4. A lelkes csapat

úr segítségével és türelmét), roncsolásos kutatási engedélyt kértünk, hogy felmérhessük a kripták állapotát, majd tavaly szeptemberben – szinte napra pontosan a padló tíz évvel ezelőtti feltörése után – mi is leereszkehdünk végre az altemplomba. Régészekből, antropológusokból, restaurátorokból és geodétákból álló, fejlámpákkal és zseblámpákkal felszerelkezett lelkes csapatunk szeme elé egészen különleges látvány tárult: imbolygó lámpafényben jártuk be a kísérteties hangulatú hely ágait, betűzgettük a kripták feliratait – a lábunk alatt a talajvíz miatt kicsapódott és leülepedett salétromrétegek ropogtak.

Miután felmértük az altemplom jelenleg bejárható ágait, megkezdődött az igazi munka: a kripták endoszkópos vizsgálata és az elszennyeződött kriptafeliratok megtisztítása.

Az endoszkópos vizsgálatot Mende Balázs végezte el. Vizsgálata érdekes eredményt hozott: a legalsó, vakolatlan kriptasorok zárt kriptáiban általában *in situ* vázak feküdtek, emellett további négy kriptában még zárt koporsót is mutatott a műszer. (Biztosan mumifikálódott vázat nem találtunk, melynek oka a talajvízszint folyamatos ingadozása lehetett, de nem kizárható, hogy a zárt koporsókban részlegesen vagy teljesen mumifikálódott vázakra is rábukkanhatunk majd a kutatás egy későbbi szakaszában.)

Meglepetésünkre a felső sorokban lévő zárt, vakolt, s több esetben is olvasható felirattal ellátott kripták a legtöbb esetben üresnek bizonyultak, vagy csak néhány csont volt bennük, másodlagos, feldúlt helyzetben. Erre a jelenségre egyetlen magyarázatot találtunk: az altemplomot az 1879-es árvíz után zárták le; a falakon látható szennyeződési sáv feltehetően az altemplomban hosszabb ideig álló víz szintjét jelezheti, s ez alapján az alsó

9.

kriptasor tartósan víz alatt lehetett, míg ezzel ellentétben a középső, illetve a legfelső sor a 19. században még hozzáférhető lehetett. Valószínűleg ezekből a kriptákból újratemetés céljából kiemelték a vázakat, majd a kriptákat visszazárták és feliratozták, vagy az okból, hogy a vázakat visszahozhassák az altemplomba, ha az ismét használhatóvá válik, vagy csak azért, hogy azokba a kriptákba ne temethessenek másokat.

Néhány helyen azokat a falakat is átfúrtuk, amik mögött talán az altemplom eddig fel nem tárt helyiségeit sejtettük. Ezek mögött földből idehordott feltöltést találtunk, ami azt igazolta, hogy további elfalazott helyiségek húzódnak még a templom alatt. A templombelsőben ráadásul az oltár körüljárásakor megfigyeltük, hogy a padlólapok az oltár irányába erősen megsüllyedtek, a padló alatti rész pedig jól hallhatóan döng több helyen is, ami azt sejteti, hogy üreg lehet alatta.

Ezzel a felméréssel a kripták számát is pontosítani tudtuk, hiszen néhány zárt sírhelynek vélt helyen csak tömör falakat találtunk. Végeredményben ötvenhat darab kriptát azonosítottunk, melyekből harmincöt darab volt zárt, vagyis befalazott.

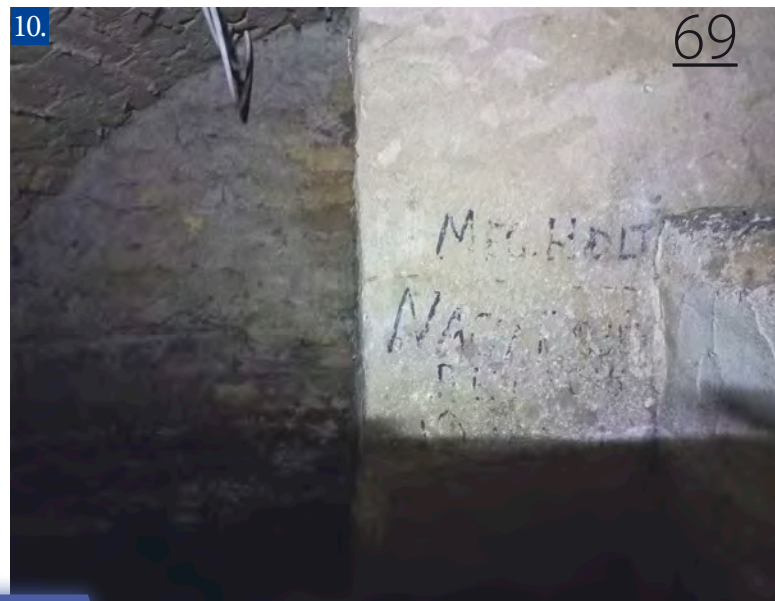
A kripták vizsgálatával párhuzamosan restaurátorunk UV-fény segítségével láthatóvá tette a szennyeződés alatt rejtőző feliratokat is, majd többfajta tisztítópróbát

Az endoszkóp alapvetően orvosdiagnosztikai műszerként ismert, ám felhasználási területe ennél jóval szélesebb. Ennek a flexibilis, száloptikás eszköznek a végén egy kis méretű kamera helyezkedik el. A száloptika fényével és a kamera segítségével képernyőn keresztül azonnal láthatóvá válik a megkutatott terület.

végzett rajtuk, így biztosak vagyunk benne, hogy a későbbiekben több olvashatatlan

Az *in situ* kifejezést akkor használjuk, ha valamilyen tárgy (csontváz, lelet) eredeti, természetes helyzetében kerül elő.

10.

kriptafeliratot részlegesen, vagy akár teljesen ismét olvashatóvá tudunk majd tenni. Ennek segítségével még több kriptát tudunk majd idővel konkrét családokhoz kötni a Minorita Rendház könyvtárában található temetési jegyzékek és egyéb források felhasználásával (pl. *Liber Variorum*). A leletgyűttesnek nemcsak helytörténeti jelentősége van, hanem antropológiai szempontból is fontos forrás, hiszen Szeged területéről nem rendelkezünk ebből a korszakból származó összefüggő, ennyire jól azonosítható leletgyűtessel. A kutatások remélhetőleg a közeljövőben folytatódhatnak majd!

5. Az endoszkópos vizsgálat előkészítése
6. Endoszkópos vizsgálat
7. Vizsgálat közben
8. Az endoszkóp kameráján keresztül láthatóvá válnak a vázak
9. Fotogrammetriai felmérés az altemplomról
10. Részlegesen olvasható felirat

Rövid hírek.

70

A skóciai Stirlinghez tartozó Causewayhead egyik kertjében a gyermekeinek ásott medencét egy apa. Az ásás során az agyagban, a mai felszíntől mintegy 80 cm mélyen érdekes csontokra bukkant. Kiderült, hogy egy palackorrú delfin koponyáját, illetve néhány csontját találta meg. A tengeri emlős csontjai mellett egy törött, szarvasagancsból készített eszköz is előkerült. A bejelentés után azonnal megkezdtek a régészek a feltárást. Stirling közelében 1897 óta nem találtak tengeri emlőshöz tartozó csontokat, ezért igen jelentős leletről van szó. A szakértők szerint egy idősebb nőstény példány lehet, melynek korát 8000 évre becsülik, de a radiokarbon-vizsgálatok még pontosíthatják a keltezt.

Őskori delfin az agyagban

Elrejtett római fegyverek

A francia Marais de Saint-Gond lelőhelyen 150 éve kerülnek elő újkőkori kőeszközök, illetve több ásatást is végeztek itt. Eddig 15 kőbányát találtak itt a régészek, és sikerült azt a földterületet is azonosítani, ahol az újkőkori település lakói földet műveltek. Nemrégiben sikerült végre azonosítani a települést is, melyet eddig hiába kerestek. Maga a település egy domb körül létesült, mérete kb. 1 hektárnyi lehetett.

Két kutató végzett

vizsgálatokat az izraeli Ein

Gedi természetvédelmi terület egyik barlangjában található héber feliratokon, amikor véletlenül rábukkantak egy még a római időkben elrejtett fegyverleltre. A valószínűleg a Kr. u. 132–135 közt zajlott Bar Kohba-felkelés alatt zsákmányolt kardokat és gerelyhegyet a lázadók rejthették el, a várható megtorlástól félve. A kutatók további vizsgálatokat szeretnének végezni annak megállapítására, hogy kik birtokolták ezeket a fegyvereket.

150 évig keresett falu

... a világból

Bácsmegi Gábor

71

A németországi Fels-barlangban még 1999-ben találták meg egy mamut-agyarból faragott állatszobor fejének töredékét. A kb. 35.000 éves leletről azt gondolták, hogy egy lovat ábrázoló szobor töredékét sikerült meglesniük. Az idei ásatási szezonban azonban megtalálták a szobor újabb töredékeit is. Az újabb leletek alapján inkább barlangi medve vagy barlangi oroszlán lehetett a megörökíteni kívánt állat. Mivel a szobor még mindig töredékes, nem zárható ki, hogy újabb darabokat találnak belőle a régészek az elkövetkezendő ásatások során.

Jégkori „puzzle”

Ősi perui papi sír

A perui Pacopampa lelőhelyen végez kutatást egy nemzetközi csapat, ahol egy olyan sírt tártak fel, melyben feltehetően egy ősi pap volt eltemetve. A csontváz mellett pecsételt edényeket találtak, melyeket valószínűleg ősi rituálék során használhattak. A pecsétek egy emberi arcot és egy jaguárt mintáznak. A szakemberek úgy vélik, hogy a pap Kr. e. 1200 körül hunyt el és ő lehetett a régió egyik első vallási vezetője.

A lengyel Wda folyó közelében népvándorlás kori ékszereket találtak, majd a régészek kikerzése után meg is indult a feltárás. 3 hét alatt 250 négyzetméternyi területen 50 gót sírt találtak. A kutatók szerint a most talált temető kiterjedése elérheti akár az 1 hektárt is. A temetkezések között megtalálhatóak a csontvázak és a hamvasztásos urnasírok is. A sírokban főképp ékszereket találtak, többek között ezüstműveket, valamint borostyánból készített gyöngyöket. Több ékszeren kígyómotívumot lehetett megfigyelni. Előkerült még néhány agancsból faragott fésű és korongolt edények is. A temetőt a régészek a Kr. u. 1. és 5. század közé keltezik.

Hatalmas gót temető Lengyelországban

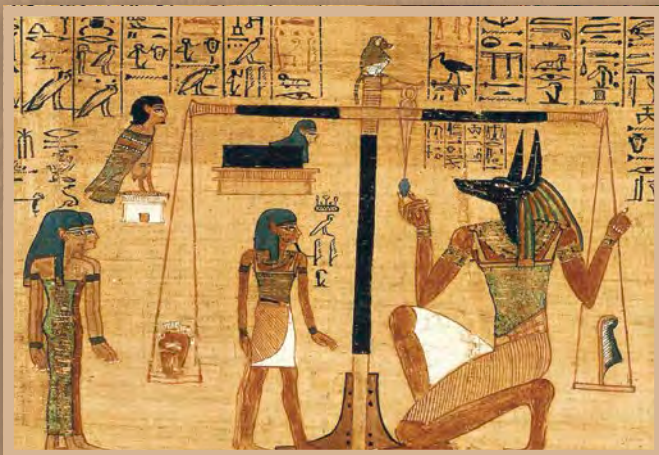

Király Kitty

Kaland a múzeumban

72

A JÁTÉKHOZ CSAK A MAGAZINRA, EGY PAPIRRA ÉS TOLLRA, VAGY OKOSTELEFONRA LESZ SZÜKSÉGETEK. IZGALMAS KALANDOT!

A múzeum *Szentélyek titka* című kiállítása annyira beszippann titeket, hogy nem halljátok a felszólításokat, hogy az épület hamarosan zár. Lekapcsolódnak a lámpák, és mivel a föld alatti kiállító terekben vagytok, nincs térerő sem. Az egyiptomi túlvilágról szóló terem minden zugát bejártátok már. Az egyik képernyőn egy felirat villan fel, miszerint egy szabadulósobás játékkal tudtok kijutni a kiállításból. Az elhelyezett szarkofágok, szobrok, könyvek és képek között felsejlik egy kutya/sakál fejű ember-testű istenség alakja. **Ki lehet ő?**

Anubisz

Kharón

Hádész

JEGYEZZÉTEK FEL, MAJD NYOMJÁTOK MEG A MEGFELELŐ VÁLASZ ELŐTTI SZIMBÓLUMOT A KÉPKERET ALATT (SEGÍTSÉGETEKRE LEHET A MAGAZIN EGYIK CIKKE)!

Ha helyesen választotok fény gyúlik a terem sarkában lévő ajtó felett, s hangos kattánással kinyílik a zár. Az ajtón áthaladva a félhomályban az egyiptomi kiállítás következő terme bontakozik ki előttetek. A *Kapuk* könyvének jelenetei között egy-egy istenség szobrára is felfigyeltek. A könyvben szerepelnek istenségek és démonok is, akik az egyiptomi hitvilág szerint segítik és gátolják a lelkek továbblépését Ozirisz Kettős igazság csarnoka felé. **A túlvilági lények közül kinek a felesége volt a "tűztő úrnője"?**

Nehebkau

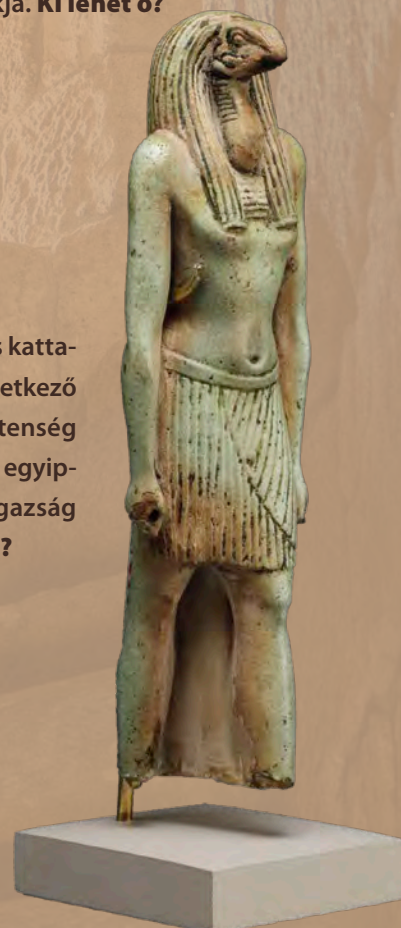
Ozirisz

Széth

JEGYEZZÉTEK MEG, MAJD NYOMJÁTOK MEG A MEGFELELŐ VÁLASZ ELŐTTI SZIMBÓLUMOT A SZOBOR TALAPZATÁN!

Ha jó szimbólumot választottatok, kinyílik a függöny mögött a mozgásérzékelő ajtó.

Ezen átlépve Mithras szentélyében találjátok magatokat. Kétoldalt pódiumok láthatók, melyeken egykor a szertartásokon részt vevők foglaltak helyet. A bejáratl szemben egy Mithras istent ábrázoló képre esik a telefon lámpájának fénye. **Jobban megfigyelve milyen állat látható a domborművön?**

ló

bika

szarvas

ÉRINTSÉTEK MEG A HELYES VÁLASZ SZIMBÓLUMÁT A DOMBORMŰVÖN!

A falon lenyílik egy érintőképernyő, melyen megjelenik a kódfejtő tábla. Keressétek ki az összegyűjtött helyes szimbólumok számértékét, ez adja meg a riasztótábla kódját.

A kijárat mellett a falon találjátok a riasztó paneljét. Üssétek be a megfejtett számkódot és a végére egy #-t, hogy kinyíljon a kijárat, ha mégsem sikerül a megfejtés, hívjátok a vész hívón a portást, hogy kimentsünk titeket.

A MEGFEJTÉST BEKÜLDÖL KÖZÖTT HÁROM NYEREMÉNYT SORSOLUNK KI. A MEGFEJTÉST 2024. 02. 15-IG A **HATARTALANREG@GMAIL.COM** E-MAIL-CÍMRE VAGY POSTAI ÚTON A **MÓRA FERENC MÚZEUM CÍMÉRE** (6720 SZEGED, ROOSEVELT TÉR 1-3.) KÉRJÜK ELKÜLDENI.

Előző játékunk nyertesei: Györi Jenő, Nagy Dávid, Somosköi Viktor. GRATULÁLUNK!

MIT JELENT A RÍTUS AZ ÉTKEZÉSBEN?

Örökfonat kalácsból

74

Zay Orsolya

Minden alkalommal nehéz kiválasztani a magazin adott fő témájához illeszkedő receptet, legalábbis én nagyon sokat szoktam gondolkodni, hogy mi az, ami beleillik egy adott számba, de egyúttal elkészíthető legyen bárki számára. A mostani lapszám témája kapcsán azonban egy receptnél sokkal mélyrehatóbb témakör jutott eszembe: miért teremtünk, kapcsolunk rítust különféle ételekhez vagy akár

magához az étkezés aktusához? Vajon mikor kezdte el az emberiség ezt a gyakorlatot, és milyen gondolatok húzódnak meg a háttérben? Évekkel ezelőtt a hősök, hőroszok kapcsán már érintettük ezt a témát a görög lakomákkal. Ennél azonban átfogóbb ez a mostani témakör, de biztos vagyok benne, hogy nem akad majd a torkunkon e nehéz falat, s végül csak eljutunk majd egy kedvelt és finom receptig is.

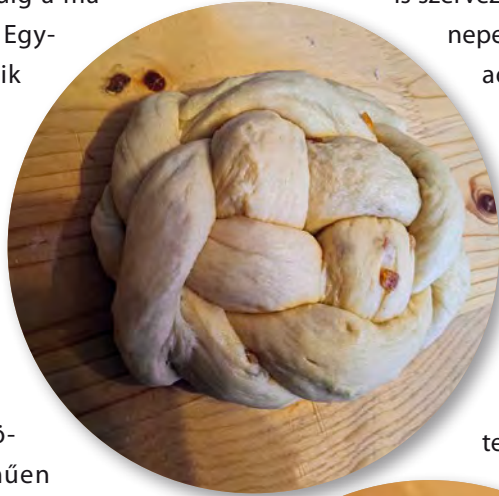
Gyakorta észre sem vesszük, hogy milyen mélyen gyökeres, ősi rítusok vesznek körül a főzés és étkezés kapcsán manapság is minket. Vannak esetek, amikor az általunk készített étel kerül egyfajta rituális közegebe, de olyan esetek is, amikor maga az étkezés válik olyan cselekménnyé, amelyet rítushoz/rítusokhoz kapcsolunk. Bizonyos esetekben ráadásul a kettő el sem különül teljesen egymástól.

Vajon hogyan lesz egy alapanyag vagy egy étel egy-egy rítus része? A magyar népmesék közül rögtön eszünkbe juthat A só című történet. A király elűzi a lányát, aki azt mondja, „úgy szeretlek, mint az emberek a sót”, majd bebizonyítja az édesapjának, hogy bizony só nélkül nem lehet élni. Egy ősi szükségletet elevenít tehát föl a mese. A só kereskedelme és annak monopóliuma az őskortól nyomon követhető, a középkor folyamán a sóbányászat az egyik legnagyobb királyi jövedelemnek számított. Ma igen olcsón vásárolhatjuk meg a konyhasót a boltokban, de szinte minden étkezéshez fogyasztjuk, az egyik első dolog, amit hozzáadunk az ételhez. A hasonló szükségletek indikálták tehát, hogy eleink elkezdtek történeteket, meséket, legendákat fűzni a szükséges és szeretett alapanyagokhoz. Hálát adtak a sóért vagy épp a búzáért az isteneknek, és ehhez akár ünnepnapokat is kapcsoltak. Ilyen eredetre vezethető vissza a magyar ünnepkörben is megtalálható búza- és kenyérszentelés, ami még

a kommunizmus időszakában is megmaradt, mint az új kenyér ünnepe. Az ősidők kenyérünnepe a kereszténységen át a vallásellenes kommunizmuson keresztül a mai globális társadalmi struktúráinkig az élet szerves része maradt. Egy idő után talán már nem emlékeztek a színhagyományban megmaradt szokás eredeti forrására, de mivel egymástól tanulták a generációk a cselekvést, mindenki számára egyértelmű volt, hogy „így kell ezt csinálni”. Mi magunk is sok mindent őrzünk, csak azért, mert „édesanyánk így csinálta”. Ilyen ősi szokásrendszerek kapcsolódnak persze a tojáshoz, a mézhez, az olajhoz vagy bizonyos gyümölcsökhöz is.

Az ételben ráadásul ott van az élet és a halál körforgása: ha elfogyasztok valamit, az elpusztul (gondoljunk csak a húsfogyasztásra, hiszen egy másik élőlény adja az életét azért, hogy én tovább éljek), de bennem átalakul, és így egy másik élet (a sajátom) fenntarthatóvá válik. A keresztény hitben is megjelenik Jézus önfeláldozása az utolsó vacsorán: „ezt cselekedjétek az én emlékezetemre”, mondja a Megváltó az utolsó vacsorán, ahol a kenyér Krisztus testének, a bor Krisztus vérének szimbólumává válik. A keresztény hagyományban persze az ostya felmutatásakor átváltozásról van szó, tehát itt – hitük szerint – valóban Krisztus teste és vére jelenik meg.

A háttérben ugyanakkor egy sokkal ősbibb szokás is feldereng, ami ma egyértelműen tabu a legtöbb emberi közösségben: ez pedig a másik ember elfogyasztása. Egyre több tanulmány jelenik meg régész és történész kollégák tollából, melyben felmerül, hogy a rituális húsfogyasztás az étkezés szükségessége mellett a korai emberi közösségek kannibalizmusára is emlékeztet bennünket. Az őskori közösségekben egyértelműen látható a különböző rítusokhoz köthető kannibalizmus nyoma, mely gyakran a másik ember (akár ellenség) legyőzését is jelképezte; egy-egy ilyen aktus során annak fizikai-szellemi képességeit vették birtokba. Ahogy a nagyobb vezetők sírjában egy idő után már nem feláldozott embereket, csupán azokra utaló szobrokat, tárgyakat stb. találunk, úgy a hagyomány az állati eredetű ételek felajánlásával ugyanilyen változáson ment keresztül. Láthatjuk, hogy vannak elzárt közösségek, ahol megmaradtak ilyen hagyományok, mint Pápua Új-Guineában, de az emberiség nagy részénél ezek több ezer év alatt végül kikoptak.

Egy-egy nagyszabású eseményhez, mint az ünnepi étel elfogyasztása, előre eltervezett további eseményeket is szerveztek eleink. Így alakultak ki a többnapos ünnepek, melyekhez bizonyos napokon vagy azok adott időpontjaiban közös étkezés kapcsolódott. Mindezek a közösség tagjai közötti kohéziót is erősítették.

Épp ezen gondolatok mentén választottam egy olyan ételt, mely az európai kultúrkörben mindenhol jelen van, a magyar néphagyomány része, és bizony még ma is gyakran készítik. Ezt a receptet idén egy nagyon kedves baráti pár részére készítettem el, életük egy fordulópontjára. Örök hűséget fogadtak egymásnak, és mivel a pár hölgy tagja néprajzkutató, így én egy finom, de rituális tartalommal bíró „mágikus” ételt választottam, mely a szertartás és az ünnepség részét is képezte. Lakodalmi kulcsos kalácsot kaptak, ami egyszerű elkészítésű, mégis rendkívül összetett jelkép az ifjú pár és a szertartásra és a lakodalomra összegyűlt vendégek számára.

A lakodalmi kalácsok sütésének szokása a magyar népi kultúrában egyértelműen a középkorig megy vissza. A kalács voltaképpen a kenyér egy „luxusváltozata”. Ha a kenyér az „élet” jelképe, a kalács a benne lévő vaj, tej, cukor és tojás miatt még összetettebb szimbólum, hiszen megmutatja, hogy a pár (és annak családja vagy az ajándékozó) milyen anyagi helyzetben van, hiszen megengedheti magának ezen étel elkészítését. Ezen kívül a „mágiája” abban is rejlik, hogy egyfajta jókívánság a friss házasok számára: ilyen édes és gazdag legyen minden napjuk, mint amilyen az elfogyasztott étel.

A kalácsot a Kárpát-medencében tájegységenként, vagy akár falvanként is másképp fonták meg. Az általam elkészített kalács az úgynevezett kulcsos kalács néven ismert: sokféle fonatra bomlik, ez a végtelenséget jelképezi. A fenti konkrét esetben a kalácsot a lakodalom elején a párral közösen törtük meg, és mindenki kapott belőle egy kis darabot, így mindenki részese lehetett a jókívánságnak, melyet a fiataloknak szántunk!

A másik nagy csoportot (amikor maga az étkezés válik olyan cselekménnyé, amelyet rítushoz/rítusokhoz kapcsolunk) számos különböző cél vezérelheti:

1. Törlesztünk, megfizetünk valamit (pl. céhes vacsora)
2. A gazdagság kifejezése (pl. presztízs étkezések)
3. Szövetségkötések, háborúk és békék megpecsételése
4. Ellenségek megfélemlítése
5. Az élet fordulópontjainak megünneplése (pl. esküvő, keresztelő, születésnap, névnap)
6. A halottak tisztelete (pl. halotti tor)
7. Az istenekkel való párbeszéd (pl. a vallási ünnepek ide tartoznak, mint a sabbath, ramadan vagy húsvét)

Recept

A tejben felfuttatom az élesztőt egy kis cukorral, majd a kalácsliszt egy kis részével (ha 1 kg-mal dolgozunk, akkor 250 grammal) „előtésztát” készítek. Ezt összedolgozzuk és állni hagyjuk kb. 1 órát meleg környezetben. Közben összekeverem a lágy vaját a cukorral, hozzáadom az előtésztát, és lassan adagolva hozzádagasztom az átszitált maradék lisztet is. Az így kapott tésztát hólyagosra dagasztom kézzel vagy dagasztó géppel, majd letakarva, meleg helyen 30 percig kelesztem. Én itt még egyszer át szoktam hajtogatni. Figyeljünk rá, hogy itt már nem dagasztunk, csak a kezünkkel kihúzzuk a tésztát és alulról fölültre, majd jobbról balra áthajtjuk, és gombócot

formázunk belőle. Ezt a tésztát is kb. 30–40 percig hagyom kelni letakarva, továbbra is meleg helyen. Amikor újra megkel, a fonat formájához mérten darabolom. A most leírt mennyiséget érdemes egyből kétfelé venni, és két kalácsot formázni belőle, mert egy hagyományos tepsiben biztosan nem fognak elférni.

A csatolt képeken látszik, hogy én most kétféle fonatot készítettem, de nyugodtan vehetünk ötleteket az internetről is, ahol videókon is sokféle fonatmintát mutatnak be lépésről lépésre. Sok sikert a fonáshoz és jó étvágyat kívánok a közösen elfogyasztott kalácsához!

◇ ◇ ◇

77

Hozzávalók

- **1 kg liszt** (létezik kifejezetten kalácsliszt, aminek az őrlési minősége más, mint a sima BL55 vagy a kenyérnek való liszteknek)
- **10 dkg cukor**
- **10 dkg vaj** (lehet zsír is)
- **1 vaníliás cukor**
- **5 dkg élesztő**
- **5 dl tej**
- **3 tojássárgája** (én bevallom, bele szoktam tenni az egészzet)
- **1 tojás** (tegyünk félre a kenéshez)

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5.000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2024. február 10-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés a 2024. márciusi lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!

(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészetet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

78

Most már akár elektronikus formában is olvashatja a Határtalan Régészetet!

Keresse a lap régi/új számait a dimag.hu és a laptapir.hu felületein!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK: HŐSÖK HONA – AZ EGRI VÁR

A magyar történelem egyik legemblematisabb helyszíne kétség kívül az egri vár. Aligha van olyan honfitársunk, akinek ne lenne legalább valamilyen halvány elképzelése erről a különleges erődtémnyről. Sokan személyesen is jól ismerik, nem csupán Gárdonyi Géza nagyszerű regénye, *Az Egri csillagok* miatt, de nem mellesleg a hazai turizmus egyik legnépszerűbb célpontjáról van szó, hiszen belföldi és külföldi turisták tízezrei keresik fel azt évről évre. A Dobó-bástya, a kazamaták vagy épp Gárdonyi várban található sírja mellett azonban az egri vár számtalan olyan titkot őriz még, amelyről a nagyközönségnek vajmi kevés fogalma van. Az elmúlt évtizedek régészeti és történeti kutatásai számos új, a szélesebb közvélemény számára még kevésbé ismert eredményt hoztak a vár rendkívül gazdag múltjával, építéstörténetével vagy épp kultúrhistóriájával kapcsolatban. A *Határtalan Régészet* 2024-es első számában épp ezért e sokak érdeklődésére számot tartó témát, a török kori magyar hősök honát, az egri várat vesszük górcső alá.

RENDELJE MEG EDDIG MEGJELENT LAPSZÁMAINKAT!

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

Aggyagkatonák

AZ ELSŐ
KÍNAI CSÁSZÁR
HALHATATLAN ŐREI

兵馬俑

A kiállítás megtekinthető
a Móra Ferenc Múzeumban
2023. december 31-ig
naponta 10–18 óráig.

Szeged, Roosevelt tér 1–3.

moramuseum.hu

[mora ferenc muzeum](#)

[moramuseum](#)

www://

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

nka
Nemzeti Kulturális Alap

